

KUR'ÂN'DA “DÜŞÜNME” ANLAMINA GELEN BAZI KELİMELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (I)

Ali Galip GEZGİN*

Özet

Kur'ân-ı Kerîm'de “düşünme” anlamında çok sayıda kelime geçmektedir. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: “تفكر/tefekür”, “عقل/akl-تعقل/te'akkul”, “ذكر/zikr”, “تذكر/tezekkür”, “تدبر /tedebbür”, “تأمل/te'emmül”, “نظر/nazar”, “اعتبار/i'tibar”, “عبرة/ibret”, “بصيرة/basîret” ve “روية/reviyye.”

Bu çalışmada önce “düşünme” kavramının ne anlama geldiğini kısaca açıklayacağız. Daha sonra Kur'ân'da, “düşünme”nin “*semantik/kavram alanı*”na giren bu kelimeler hakkında özet bilgiler vereceğiz. Ayrıca söz konusu kelimelerin aralarındaki ince anlam ayrımlarını ortaya koymaya çalışacağız. “Düşünme” ile “Anlama” kavramları birbirinden farklı kavramlar olmasına rağmen; Kur'ân'da geçen “düşünme” anlamındaki kelimeler, “anlama” mânâsında; “anlama” mânâsındaki kelimeler de “düşünme” mânâsında Türkçe'ye çevrilmektedir. Bu yüzden kavram kargaşası meydana gelmektedir. Dolayısıyla bu kavram kargaşasını, bir nebze olsa önleyebilmek için, zikri geçen kelimeler arasındaki ince anlam ayrımlarının bilinmesi lâzımdır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerîm, Düşünme, Semantik Alan, Eşanlamlılık, Çeviri

AN EVALUATION ON SOME CONCEPTS WHICH MEAN “TO THINK” IN THE QUR'ÂN

Abstract

Many words have been appear in the Holy Qur'ân means of “*thinking, thought*”. Some of these words are “تفكر/ *thinking, cogitation*”, “عقل/understanding”, “تذكر/ *remembrance, recollection*”, “تدبر / *reflection*”, “نظر/to *perceive with the eyes*”, “اعتبار/ *consideration*”, “بصيرة/ *discernment*”.

Firstly, we'll give brief informations with regard to these words that appears in the semantic field of “*thinking*” in the Holy Qur'ân. Besides we'll explain mean of the concept of “*thinking*” briefly. Then, we'll endeavor to present nuances between each other of aforementioned words. Although “*Thinking*” and

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsîr Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

“*Understanding*” concepts are different from each other; they are translated Turkish in the mean of “*Thinking*” words that mean “*Understanding*” and in the mean of “*Understanding*” words that mean “*Thinking*” in the Holy Qur’ân. For this reason, conceptual confusion occurs. Consequently to prevent conceptual confusion, let it be known nuances between each other of aforementioned words.

Key Words: Holy Qur’ân, Thinking, Semantic Field, Synonymousness, Translation

Kur’ân, insanı derin bir şekilde düşünmeye, düşünme sonucunda gerekli ders ve ibreti alıp; ona göre davranmaya davet eden mûciz ve mu’ciz bir kitaptır. Zira son İlâhî Vahiy’de insanlar; Allâh’ın mahlûkâtı, evreni, gökleri, yeryüzünü, geceyi ve gündüzü, rüzgârları ve denizlerde giden gemileri, yörüngesinde giden ay ve güneşi, yıldızları, yağmur bulutlarını ve burada saymakla bitiremeyeceğimiz daha birçok eşsiz âyet ve alâmetleri düşünmeye, teşvik edilmektedir. Kur’ân’da beyan edilen kıssaların sonunda geçmiş kavimlerin başına gelenlerden ibret alınması gerektiği; tarihte daha önce yaşanmış olaylarla Kur’ân’ın nüzûlü sırasında yaşanmakta olaylar arasında bağlantı kurularak, aynı hataların tekrerrür etmemesi için dersler çıkarılması gibi hususlar sürekli vurgulanmaktadır. Bütün bunların yanı sıra, insanlar arası ilişkilere dâir çok sayıda âyette düşünceli, bilinçli, sorumluluk şuuru içinde hareket edilmesi, eşlerin birbirlerini, çocukların ebeveynlerini, zenginlerin fakirleri, güçlü olanların zayıfları düşünmeleri, hiç kimseyi hor ve hakir görmemeleri, yardıma muhtaç kimselere gereken hassasiyeti göstermeleri beyan edilmektedir. Allâh’ın yarattığı mahlûkatına karşı şefkat ve merhametle davranılması, bencil olunmaması, diğergâm olunması, kendileri için istenilenlerin, başkaları için de istenilmesi önerilmektedir. Konuya bütüncül olarak bakıldığında Kur’ân-ı Kerîm’de, insanın başıboş yaratılmadığı, kendisinin emrine verilen varlıklar ile bu varlıkların yaşadığı dünyanın belli bir gayeye matuf olarak yaratıldığı hatırlatılmakta; göz, kulak, akıl, kalp vb. gibi Yaratıcı tarafından verilen ve insanın düşünmesine yardım eden nimetlerin de farkında olunması gerektiği buyurulmaktadır.

Kur’ân’da “düşünme”yi ifade etmek üzere zikredilen ve bizim de çalışma konumuzu teşkil eden kelimelerin, özellikle fiil formlarının¹, Kur’ân’da yer alıyor

¹ Fahrüddîn Râzî(ö.606/1209), “düşünme” ve “anlama” mânâsına gelen kelimeleri, “ilim” kelimesinin müradiflerini sayarken zikretmektedir. O’nun ele aldığı kelimelerden bazıları Kur’ân’da da geçmektedir. Bahse konu kelimeler şunlardır: 1) İdrâk, 2) Şuur, 3) Tasavvur, 4)Hıfz, 5) Tezekkür/Hatırlamak, 6) Zikr, 7) Ma’rifet, 8) Fehm, 9) Fıkh, 10) ‘Akl/Akletmek, 11) Dirâyet, 12) Hikmet, 13) İlme’l-Yakîn, Ayne’l-Yakîn, Hakka’l-Yakîn, 14) Zihn, 15) Fikir, 16) Hads/Sezgi, 17) Zekâ, 18) Fıtnat, 19) Hâtır, 20) Vehm, 21) Zann, 22) Hayâl, 23) Bedâhet, 24) Evveliyyât, 25) Reviyye (Uzunca bir tefekkürden sonra meydana gelen bilgidir.), 26) Kiyâset (Nefsin daha faydalısını bulup çıkarabilmesidir.) 27) Tecrübe, 28) Re’y, 29) Firâset. Bilgi için bkz. Fâhru’d-Dîn Râzî (ö.606/1209), *Mefâtihu’l-Gayb (et-Tefsîru’l-Kebîr)*,(I-XXXII+Fihrist), Beyrut 1401/1981, c.II, ss.222-226. Ebu’l-Bekâ da, ilme ulaşmanın mertebelerini sıralarken, önce “şu’ûr”u zikretmiş, akabinde “idrâk”, daha sonra

olması bile, Allâh'ın, bizlerden "düşünme"yi, Kur'ânî ifadeleriyle, "te'akkul", "tefekür", "tezekkür" ve "tedebbür"ü bilfiil icra ederek yaşamamızı irâde buyurduğunun önemli bir göstergesidir. Dolayısıyla Kur'an'da, zihni ve akli durağanlıktan çıkıp, aktif hale gelmemiz, i'mâl-i fikr eylememiz, dinamik bir ruh halinde olmamız önerilmektedir. İbn Rüşd (ö.595/1198)'ün de belirttiği gibi, Kur'an, diğer bir deyişle "*şeriat*", insanları; bütün varlıkları akılla incelemeye ve bunlar hakkında akılla bilgi sahibi olmaya çağırmıştır. Bunun böyle olduğu, Kur'an'ın birçok âyetinde beyan edilmiştir.²

Kur'an-ı Kerim'de, insanlar tefekkür etsinler diye temsiller getirildiği ve Allâh'a karşı derin bir saygı şuuru içinde bulunanların, düşünüp anlayanların âlimler olduğu³; bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığı ve ancak aklını kullananların ibret aldığı⁴ beyan edilmektedir. Allâh'ın su indirmek suretiyle her türlü meyvelerden bitirdiği, bunların düşünen bir topluluk için ibret olduğu⁵; aynı şekilde geceyi ve gündüzü, güneş, ay ve yıldızları insanların hizmetine vermesi nedeniyle aklını kullanan bir toplum için ibretlerin bulunduğu⁶ zikredilmektedir. Ayrıca yeryüzünde çeşitli renk ve biçimlerde Allâh'ın yarattığı şeylerin de insanlığın hizmetine verildiği, dolayısıyla öğüt alan bir toplum için bütün bu zikredilen hususlarda ibretler/derslerin varlığı⁷ bildirilmektedir.

Dikkat edilirse bütün bu âyetlerde "tefekür", "tezekkür", "te'akkul", "tedebbür" kelimeleri geçmektedir. Bu kelimeler ilk bakışta müteradif/eşanamlı gibi görünseler de⁸, kanâatimize göre, eşanamlı kelimeler değildir. Dolayısıyla bahse konu kelimelerden birini, diğerinin yerine kullanamayız. Esasen, dillerde, sinonim/eşanamlı kelime olup olmadığı konusu ihtilâfıdır.⁹ Bir kelimenin gerçek

sırasıyla şu kelimeleri belirtmiştir: "hıfz", "tezekkür", "zıkr", "fehm", "fikh", "dirâyet", "yakîn", "zihn", "fikr", "hads", "zekâ", "fitnat", "keys", "re'y", "tebeyyun", "istibsâr", "ihâta", "zann", "akl". Bilgi için bkz. Ebu'l-Bekâ Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ Huseynî, (ö.1262/1845), *el-Kulliyât Mu'cemun fi'l-Mustalahâti ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, (Tahk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısri), Muessesetu'r-Risale, 2.Baskı, Beyrut 1413/1993, s.66-67.

² İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö.595/1198), *Kitâbu Fasli'l-Makâl ve Takrîru Mâ Beyne's-Şeriatî ve'l-Hikmetî mine'l-İttisâl*, Dâru'l-Maşrık, 4. Baskı, Beyrut 1986, s.28.

³ Ankebût 29/43.

⁴ Zümer 39/9.

⁵ Nahl 16/11.

⁶ Nahl 16/12.

⁷ Nahl 16/13.

⁸ İmam Gazzâlî; "*Tedebbür, tefekkür ve te'emmül; lâfızları farklı fakat mânâları bir olan müteradif/eşanamlı kelimelerdir*" demektedir. Bilgi için bkz. Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (I-IV), Matbaatu Mustafa Bâbî Halebî, Mısır 1359/1939, c.IV, s.412-413.

⁹ Bu ihtilâflarla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Alvânî, Mustafa, "Arap Dilinde Teradüf (Eş Anlamlılık)", (Çev. Galip Yavuz), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, Sivas, 1996, ss. 231-236.

anlamda sinonimi olduğunu savunanlara¹⁰ mukabil; Ebû Hilâl Askerî (ö.395-400 ?/1005-1009?) gibi, “gerçek anlamda sinonim olmadığı” görüşünü ileri sürenler de vardır.¹¹ Aynı şekilde Batılı anlambilim uzmanlarından Frank Robert Palmer da hakiki mânâda eşanlamlı kelimenin olmadığını savunmaktadır.¹²

Ebû Hilâl Askerî’ye göre dili vaz’ eden Allâh, her bir kelimeyi yerli yerine koymuştur. Yararsız bir şey zikretmemiştir. Eğer birinci kelime ile beraber ikinci ve üçüncü bir kelime konmuşsa kullanım yerindedir. Çünkü her isim çeşitli alanlar için kullanılır. Bir dilde iki ayrı isim farklı anlamlardan ve asıllardan biri için kullanılıyorsa, şüphesiz biri diğerinin gerektirdiği anlamın aksini taşıyordur. Aksi halde ikinci kelime fazlalıktır.¹³ Hâlbuki Kur’ân bu tür fazlalıklardan ve lüzumsuz ibarelerden münezzehtir. Nitekim müfessir İbn Atıyye (ö. 542/1148); “*Kur’ân’dan bir lâfız çıkarılacak olursa bütün Arap lisanı alt üst edilse bile, onun yerini tutabilecek tek kelime bulunamaz.*”¹⁴ demektedir. Dolayısıyla Kur’ân-ı Kerîm’de, zikri geçen her bir kelime, yerli yerince kullanılmıştır ve Kur’ân’da, herhangi bir gayeye müstenid olmaksızın, boşuna zikredilen tek bir kelime dahi yoktur. Her bir kelimenin geçtiği siyâka/bağlama göre kazandığı ince anlam ayrımları söz konusudur. Bu yüzden Kur’ân’da geçen bir kelime Türkçe’ye çevrilirken bu ince farklara dikkat edilerek çevrilmeli, Türk okuyucusuna bahse konu farklar vurgulanmalıdır.

Kur’ân-ı Kerîm’de geçen bu kelimelerin her biri, özgün akademik çalışmalara¹⁵ konu olabilecek nitelikte ve derinliktedir. Ancak biz, çalışmamızın

¹⁰ Kelimelerde Teradûf/Eşanlamlılık olduğunu savunanların başında İbn Cinnî (ö.392/1001) gelmektedir. Görüşleri için bkz. Alvânî, a.g.m., s.232-233.

¹¹ Ebû Hilâl Askerî (ö.395?/1005?), *el-Furûk fi’l-Luğa, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde*, 3. Baskı, Beyrut 1979, s. 13.

¹² Palmer, Frank Robert, *Semantics*, Cambridge University Press, Second Edition Cambridge 1981, s. 88. Palmer, bu çalışmasında, gerçek anlamda sinonimin bulunmamasının sebeplerini maddeler hâlinde ayrıntılı olarak açıklamaktadır.

¹³ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁴ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdu’l-Hak b. Ğâlib (ö.543/1148), *el-Muharraru’l-Vecîz fi Tefsiri’l-Kitâbi’l-‘Azîz (I-V+Fihrist)*, (Tahk. Abdu’s-Selâm Abdu’s-Şâfi Muhammed), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1422/2001, c.I, s.52; Jeffery, Arthur tarafından neşredilen *Mukaddimetân fi Ulûmi’l-Kur’ân ve Huma Mukaddimetu Kitabu’l-Mebânî ve Mukaddimetu İbn Atıyye*, Kahire 1954, s.279; Zerkeşî, Bedrud’din Muhammed b. Abdillâh (ö. 794/1392), *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân (I-IV)*, (Tahk. Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Cemâl Hamdi Zehebî, İbrahim Abdullah), Darûl-Ma’rife, 2.Baskı, Beyrut 1410/1994, c. II, s. 229.

¹⁵ Meselâ “Basîret” hakkında, Celal Kırca’nın danışmanlığında hazırlanan bir yüksek lisans tezi için bkz. Büyükbâş, İkbâl, “*Kur’an-ı Kerim’de Basîret Kavramı*”, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012 (129 s.); Ayrıca “Tefekkür” hakkında, Abdurrahman Elmalı’nın danışmanlığında hazırlanmış bir doktora tezi için bkz. Akgün, İbrahim, *Kur’ân’da Tefekkür*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa 2000 (251s.)

hacmini gereğinden fazla aşmamak adına, önce "düşünme" kavramının ne anlama geldiğini kısaca açıklayacağız. Daha sonra Kur'ân'da, "düşünme"nin "*semantik/kavram alanı*"¹⁶na giren kelimelerden bazıları hakkında -olabildiğince- özet bilgiler vererek, aralarındaki ince anlam ayrımlarını ortaya koymaya çalışacağız. Zira bu nüanslar bilinmeden, bahse konu kelimelerin doğru anlamlarını tesbit etmek oldukça zordur.

Genellikle söz konusu kelimelerle ilgili olarak doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan çalışmalarda, kavram kargaşasının yaşandığı bir gerçektir. "Düşünme" ile "Anlama" kavramları birbirinden farklı kavramlar olmasına rağmen, cümle içinde kullanımlarda, özellikle Kur'ân'da geçen söz konusu kelimelerin çevirilerinde, "düşünme" anlamındaki kelimeler, "anlama" mânâsında; "anlama" mânâsındaki kelimeler de kimi zaman "düşünme" mânâsında çevrilmekte, aralarında bir iltibas ve tedâhül meydana gelmektedir. Kur'ân'ın, özellikle Türkçe meâllerinde bu husus belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir.¹⁷ Dolayısıyla bu kavram kargaşasını, bir nebze de olsa önleyebilmek adına, zikri geçen kelimeler arasındaki ince anlam ayrımlarının bilinmesine, bundan sonra yapılacak meâllerde aynı hataların yinelenmemesine katkıda bulunmaya gayret edeceğiz.¹⁸ Kısaca söylemek gerekirse, Kur'ân'ın "düşünme"ye dâir fiillerinin anatomisini, panoramik olarak gözler önüne sermeye çalışacağız.

1. "Düşünme" Nedir?

¹⁶ "*Semantik Alan/Kavram Alanı*": Kelimeler veya kavramlar arasında çok sıkı bir anlam örgüsü vardır. Kelimeleri söz konusu bu anlam örgüsü içerisinde analiz etmek gerektiği için, birbirinden bağımsız olarak ele almanın, doğru anlamın elde edilmesinde bir faydası yoktur. İşte "*kavram alanı*" veya "*semantik alan*" ifadesiyle kastedilen şey, kelimeleri, tıpkı mozaik bir yüzeyde olduğu gibi, aynı düzlem üzerinde birbirini sınırlandıran ve de tamamlayan parçacıklara benzer şekilde değerlendirmektir. Bu alan içindeki her kavramın değeri, ancak kaplamış olduğu yerle belli olmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (I-III), AKDITYK; TDKY: 439/3, 2.Baskı, Ankara 1995, c.III, s.485-494; "*Semantik Alan*" hakkında ayrıca bkz. Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trz, s.35-46; Izutsu'ya göre, çeşitli kelimelerin ilişkilerinden doğan ve birbirinden bağımsız olmayan bölgelere "*semantik alanlar*" denir. Semantik Alan ve odak kelime (focus word) ilişkisine dâir bilgi için bkz. Gezgin, Ali Galip, *Tefsîrde Semantik Metod ve Kur'ân'da "Kavm" Kelimesinin Semantik Analizi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, ss.130-132; Aynı müellif, *Kur'ân'da Sevgi*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010, s.29.

¹⁷ Çalışmamız Türkçe meâllerin eleştirisi olmadığı için, söz konusu meâllere burada yer vermeyeceğiz. Zira dikkatli her meâl okuyucusu, yukarıda bahsettiğimiz ve makale konumuzu teşkil eden kelimelerin Türkçe çevirilerini inceleyip bir karşılaştırma yaptığı takdirde, bu hususu açık bir şekilde görecektir.

¹⁸ Okumakta olduğunuz bu çalışmamızdan sonra; "Kur'ân'da 'Anlama'ya Dâir Kelimeler Üzerine" bir değerlendirmenin yapıldığı, diğer bir çalışmamız yayımlanma aşamasındadır. Dolayısıyla her iki çalışmamızı dikkatle okuyanlar, gerek "*düşünme*" ve gerekse "*anlama*"ya dâir kelimeler arasındaki ince ayrımları daha net görebileceklerdir.

Batı dillerinden İngilizce’de “ *thinking, thought*”; Almanca’da ‘*denken*’; Fransızca’da ‘*pensée*’; Yunanca’da ‘*noein, dianoia*’; Latince’de ‘*cogitare, cogitatio*’¹⁹ şeklinde ifade edilen “düşünme”nin; Arapçada- aralarında ince anlam farkları bulunan- “تفكر/tefekür”, “فكر /fıkr”, “عقل/te’akkul”, “ذكر/zıkr”, “تذكر/tezekkür” “تدبر /tedebbür”, “تأمل/te’emmül”, “نظر/nazar”, “اعتبار/i’tıbar, عبرة/ıbret”, “بصيرة/basıret” ve “روية/reviyye” gibi kelimelerle ifade edilmektedir.

“*Düşünme*”, Türkçe sözlüklerde şöyle tanımlanmaktadır: “Aklından geçirmek, göz önüne getirmek; bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak düşünce üretmek, zihinsel yetiler oluşturmak, muhakeme etmek; zihniyle arayıp bulmak; bir şeye karşı ilgili ve titiz davranmak; akıl etmek, ne olabileceğini önceden kestirmek; tasarlamak; tasalanmak, kaygılanmak; farz etmektir.”²⁰

Felsefe sözlüğünde “*düşünme*” şu şekilde tarif edilmektedir:

“*Geniş anlamda Aristoteles’in öne sürdüğü biçimiyle, insanı hayvandan ayıran belirgin öznelilik; duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak ‘us’un/akıl’ın²¹ bağımsız ve kendine has fiilidir. Ayrıca mukayeseler yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama kabiliyetidir. Akılın yaptığı bu eyleminin ürünü ise düşüncedir. Düşünceler, ancak düşünmenin yaratıcılığı içinde gerçekleşirler. Düşünmenin belli bir biçim almasıyla düşünce oluşur; bu da ancak dil yoluyla olur. Düşüncenin dille sıkı bir bağılılığı vardır. Düşünceler, kelimelerle ifade edilemiyorsa, düşünme biçim almamış, düşünce olmamış demektir. Düşünme gerçek nesnelere yöneliyorsa somut düşünme; ideal nesnelere yöneliyorsa soyut düşünme adı verilir.”²²*

Düşünme, bir diğer tanıma göre; “kişinin öğrenme süreci içinde kazandığı kavramlar, kullandığı imgeler, düşünce ve hareketler, sözcük ve terimler gibi simgeler aracılığıyla gerçekleştirilen zihinsel faaliyet; çıkarsama, akılyürütme, anımsama, kuşku duyma, isteme, hissetme, anlama, kavrama gibi, bilinçli bir biçimde gerçekleştirdiğimiz zihinsel faaliyetlerin herhangi biri; karşılaştırmalar yapma, analiz, sentez, bağlantı kurma ve kavram gibi işlemlerden oluşan zihinsel süreç”²³tir.

¹⁹ Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, TDKY, AÜB, Ankara 1979, s.62.

²⁰ Türk Dil Kurumu, *Büyük Sözlük* (<http://www.tdk.gov.tr>) (22.05.2014); Ayrıca bkz. *Türkçe Sözlük* (I-II), TDKY, TTKB, 7. Baskı, Ankara 1983, c.I, s.347; İşler, Emrullah, Özay, İbrahim, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, Fecr Yayınları, Ankara 2011, s.366.

²¹ Bedia Akarsu, “akıl” kelimesi yerine “us” kelimesini kullanmaktadır.

²² Akarsu, B., *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s.62.

²³ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2000, s.297.

Bahse konu zihinsel faaliyet, iki farklı şekilde ve gaye ile ortaya çıkmaktadır: 1) İnsan; varlıkları, var ve vakıa olan ile var olmak durumundakinin bilgisine ulaşmak amacıyla; 2) Ne yapıp yapmayacağı konusunda bir karara varmak amacıyla da düşünebilir. Bu iki düşünme şeklinden birincisine *ilmî temâşâ* veya *tefekkiür*, ikincisine ise *düşünüp tartma* adı verilir. Birincisi bir sonuçla tamamlanır ve kendisini eylemle ifade eder. Yine birinci türden düşünmede söz konusu olan akilyürütme teorik, buna karşılık ikincisinde söz konusu olan akilyürütme pratik bir nitelik arzeder.²⁴

Şu halde, "**düşünme**", "*zih*"in, "*akl*"ın ve Kur'an'da beyan edildiği şekliyle "*kalb*"²⁵in gözle görülmeyen, görülmediği halde var olan, bireyin öznel olarak yaşadığı soyut bir eylemdir. Ayrıca İslâmî terminolojinin temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'in, çalışmamızın başında da belirttiğimiz üzere, çeşitli kelimelerle ifade ettiği ve çok sayıda âyette teşvikte bulunduğu "**düşünme**" eylemi, aynı zamanda İslâm kültür tarihindeki entelektüel geleneklere hayat veren insânî bir çabadır.²⁶

Kur'an-ı Kerim'de, "Düşünme" anlamına gelen kelimeleri, iki ana grup halinde incelemenin daha sıhhatli olacağını düşündük. Bunlar, "**Doğrudan Düşünme Anlamına Gelen Kelimeler**" ve "**Dolaylı Olarak Düşünme Anlamına Gelen Kelimeler**"dir.

2. Kur'an'da, Doğrudan "Düşünme" Anlamına Gelen Kelimeler

Kur'an'da, doğrudan düşünme anlamına gelen kelimelerin başında, kanâatimize göre "*عقل* / 'Akl' - "*تعقل* / Te'akkul" gelmektedir. Zira "Te'akkul", Kur'an'da "düşünme" olgusunun odağındaki bir kelimedir. Ayrıca "tefekkiür", "tedebbür", "tezekkür" gibi diğer "düşünme" anlamına gelen kelimelerle aynı semantik alanda ve bir bakıma bütün bu kelimelerin âdeta lokomotifini konumundadır. Bu yüzden önce bu kelimenin ne anlama geldiğini görmemiz yarar vardır.

2.1. "*عقل* / 'Akl' - "*تعقل* / Te'akkul"

²⁴ Cevizci, A., *Felsefe Sözlüğü*, s.297'de (Tokatlı, A., *Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü*, Ankara 1973'e atfen).

²⁵ En'âm 6/25; A'râf 7/179; Tevbe 9/87; İsrâ 17/45-46; Hac 22/46; Kâf 50/37.

²⁶ Kutluer, İlhan, "Düşünme", *DİA*, c.X, s.53.

Kur'ân-ı Kerîm'de isim olarak geçmeyen “عقل / ‘Akıl” kelimesi²⁷, İngilizce’de “*intelligence, intellect, sense, reason, sentience, understanding, insight, discernment*”²⁸ gibi kelimelerle karşılanmaktadır. Latince “*intellectus*” olan bu kelime Grekçe “*selectus*”tan gelmez. Kaşgarlı Mahmud’un “*Divânu Lügat’it-Türk*” isimli eserinde akıl kelimesi, Oğuzca, hayır ile şerri ayırt ediş anlamında “*us*” kelimesiyle ifade edilmiştir.²⁹ Şu halde “*uslu*” kelimesinin mânâsı “*akıllı*” demektir.³⁰

Bir felsefe ve mantık terimi olarak akıl ise; “*Varlığın hakikatini idrâk eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç.*”³¹ diye tanımlanmaktadır. Akıl, sadece meleke değil, özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı gibi akıl prensiplerinin bütün işlevlerini belirleyen bir terimdir. İnsanın bütün çabalarında doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlâkî, siyâsî ve estetik değerleri belirlemede en önemli role sahiptir.³²

Ebu'l-Bekâ (ö.1262/1845)'nın tanımına göre “*تعقل/Te'akkul*” kelimesi ise, “*Maddeden şekillerin soyutlanarak, herhangi bir şeyin idrâki/algılanması*”dır.³³ “*تعقل/Te'akkul*” aynı zamanda, “*teorik ve pratik meseleler üzerinde düşünmek*” anlamında kullanılmaktadır. Buna göre akıllı kişi, tutarlı bir şekilde düşünen ve tutkulara karşı kendisini kontrol edebilen kimsedir. ‘Ma’kul’ ise ‘*akılla kavranan şey*’ demektir. İsim olarak akıl, kalp ile aynı anlama gelir ve insanı, düşünemeyen canlılardan farklı kılan temyiz gücünü ifade eder. Bir şeyi akletmek onu anlamaktır. Bir kimsenin akleden bir kalbi olduğundan söz edilirse bundan onun anlayışının

²⁷ Kur'ân'da “*Akıl*” kelimesinin isim şeklinde değil de fiil halinde geçmesinin hikmeti, O'nun, insanları en tabii yoldan yani akıl ve muhakeme yolundan saadete ulaştırmayı hedeflemiş olmasıdır. Bilgi için bkz. Çetin, Mustafa, *Tefsîrde Dirâyet Metodu*, Kevser Yayını, İzmir 1997, s.23.

²⁸ Merriam-Webster, *Webster's Third New International Dictionary of The English Language Unabridged*, a Merriam-Webster Editor in Chief Philip Babcock Gove, Ph. D. and The Merriam-Webster Editorial Staff G. and C Merriam Company Publishers, Springfield, Massachusetts, U.S.A. 1961, s.1174; Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (Edited by J. Milton Cowan), Third Edition, Spoken Language Service, Inc., Ithaca, New York 1976, s.630.

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat'it-Türk*, (çev. Besim Atalay), TDKY 521, TTKB, Ankara 1985, c.I, s.36, 286.

³⁰ Keklik, Nihat, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İÜEFY No: 3484, İstanbul 1987, s.192.

³¹ Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl”, *DİA*, c.II, s.238.

³² Bolay, S.H., “Akıl”, a.y.

³³ Ebu'l-Bekâ Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ Huseynî (ö.1262/1845), *el-Kulliyât Mu'cemun fi'l-Mustalahâti ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, (Tahk. Adnân Dervîş, Muhammed Mısıri), Muessesetu'r-Risale, 2.Baskı, Beyrut 1413/1993.

yerinde olduğu sonucu çıkar. Dil bilginleri akıl ile kalbi (fuâd) özdeş saymışlar ve kalb kelimesinin geçtiği deyimlerde bu kelimeyi akıl olarak anlamakta tereddüt etmemişlerdir.”³⁴

“عقل/‘Akl” kelimesi, Arapça “‘A-Ka-Le/عقل” kökünden müştaktır. Sözlükte mastar olarak, “yakalamak, menetmek, alıkoymak, tutmak, engellemek, idrâk etmek, عقل البعير بالعقل / ‘Aklul-be’îri bi’l-‘ikâli/deveyi ipte bağlamak (kösteklemek), cezbetmek, nefsin arzularını bağlayan yükümlülük”³⁵ anlamlarına gelen bu kelimenin esas mânâsı, “bağlamak ve engel olmak”tır.

Râğıb İsfahânî (ö.502/1108), “عقل/‘Akl” kelimesinin asıl anlamının, “tutmak ve sınımsıkı kavramak, bağlamak” anlamına geldiğini ispat sadedinde; “عقل البعير بالعقل / ‘Aklul-be’îri bi’l-‘ikâli/deveyi ipte bağlamak (kösteklemek), عقل الدواء / ‘Aklul-devâ’/ İlacın mideyi tutması/ishali engellemesi’, عقلت المرأة شعرها / ‘Akaleti’l-mer’etu şa’rahâ/Kadın saçını bağladı.’, عقل لسانه / ‘Akale lisânehu/Dilini tuttu, engelledi.”³⁶ cümlelerini misal vermektedir. Râğıb İsfahânî’ye göre akıl, ilmi kabul etmeye hazır olan güçtür. Zira bu güç ile insanın elde ettiği ilme “akıl” denir.³⁷

Ebû Hilâl Askerî’ye göre “ ‘akl”, “kabâihi/kabihlikleri, çirkinlikleri engelleyen ilk ilimdir. Engelleme yeteneği en güçlü olan kişi, en akıllı olandır. Bazı dilbilimciler göre, “‘Akl”, “sahibini kötülüğe karışmaktan alıkoyar.” “‘Akl” kelimesi, devesini bağlayan ve azgınlık yapmasını engelleyen birine söylenen “عقل

³⁴ Kutluer, İ., “Düşünme”, s.53.

³⁵ Ferâhidî, Halil b. Ahmed (ö.175/791), *Kitâbu’l-‘Ayn* (I-VIII), (Tahk. Mehdi Mahzûmî-İbrahim Sâmraî), Beyrut 1409/1988, c.I, s.159; Hâris Muhâsibî (ö.243/857), *Kitâbu Maiyyeti’l- ‘Akl ve Ma’nâhu ve İhtilâfu’n-Nâs fihî*, “el- ‘Akl ve Fehmu’l-Kur’ân” içinde, (Çev. Veysel Akdoğan), İşaret Yayınları, İstanbul 2003, s.149; İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed Hasen, (ö.321/1001), *Kitabu Cemhereti’l-Luga* (I-III), (Tahk. Remzî Munîr Ba’lebekkî), Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1.Baskı, Beyrut 1408/1987, c.II, s.939; İbn Fâris, Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya (ö.395/1004), *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luga* (I-VI), (Tahk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru’l-Fikr, Beyrut 1399/1979, c.IV, s.69-71; Râğıb İsfahânî (ö.502/1108), *Mufredâtu Elfâzi’l-Kur’ân*, (Tahk. Safvân, Adnân Dâvûdî), 1. Baskı, Dâru’l-Kalem, Dımaşk, ed-Dâru’ş-Şâmiyye, Beyrut 1412/1992, s.578; Zemahşerî, Cârullah Ebi’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Umer (ö.538/1143), *Esâsu’l-Belâğâ*, (I-II), (Tahk. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut 1419/1998, c.I, s.670-671; İbn Manzûr, Cemalu’d-dîn Muhammed b. Mukerrim (ö.711/1311), *Lisanu’l-Arab* (I-XV), Daru’l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1414/1994, c.XI, s. 458-461; Curcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitabu’t-Ta’rifât*, (Tahk. Abdulmun’im Hufnâ), Daru’l-İrşâd, Kahire 1412/1991, s.174.

³⁶ Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.578. Benzer misaller için ayrıca bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.XI, s.459-461.

³⁷ Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.578; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.XI, s.459-461.

البعير / 'akale'l-ba'ire/devenin ön ayağını çaprazlama arka ayağı ile köstekledi' sözünden alınmıştır.³⁸

Hız. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz'in Hadîs-i Şerîfleri'nde geçen " 'akl" kelimesi, "deveyi veya başka bir şeyi **bağlamak**, zaptetmek, diyet vermek" gibi kelime anlamları yanında, "hatırda tutmak, anlamak ve bilmek" gibi terim anlamlarını da ifade eder.³⁹ Meselâ şu hadîs-i şerîfte "ع-ق-ل/ 'A-Ka-Le" kökü, " (deveyi) kösteklemek, bağlamak" anlamında geçmektedir: " قال / رجل: يا رسول الله أعقلها وأتوكل ، أو أطلقها وأتوكل؟ قال صلى الله عليه وسلم أعقلها وتوكل / Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre, bir adam, Peygamber Efendimize; 'Ey Allâh'ın Elçisi, (devemi) **bağlayıp da mı** (Allâh'a) tevekkül edeyim yoksa serbest bırakıpta mı (Allâh'a) tevekkül edeyim?' diye sorunca, Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz; '(Deveni) **bağla** ve (daha sonra) tevekkül et!' buyurdu."⁴⁰

"عقل/ 'Akl" kelimesinin esas anlamı olan "**bağlamak**"tan maksat, "birbirine uygun iki nesne veya iki kavram arasında **bağlantı kurmaktır**. Meselâ kalem ve yazmak terimleri arasında uygun bir bağlantı/ilişki vardır. Bu suretle kalem yazıyor önermesi, her zamanki gözlem ve deneylerimizce doğrulanmaktadır. Şu halde felsefe açısından akıl, birbirine uygun nesnelere arasında **bağlantı kurmaktır**."⁴¹ İşte Kur'ân'da anlatılan kıssalar, onu okuyanlara, önceki kavimlerin başlarına gelenleri anlatarak, onları tekrar hatırlatmakta, insanın hafızasını, bilincini, akıl ve şuurunu taptaze ve diri tutmak suretiyle, geçmiş ile günümüz arasında **bağ kurarak**, aynı yanlışlara **engel olabilmemesini**, onları yinelememesini vurgulamaktadır. İşte bu bilinci sağlayan melekenin adı akıldır.

Kelimenin esas kök anlamı "**bağ kurmak, engel olmak**" olmasına rağmen, geleneksel tefsîrlerde yaptığımız taramada, Kur'ân'da 49 yerde geçen⁴² "te'akkul" kelimesinin bahse konu kök anlamına göre tefsîr edenler olduğu gibi, tefsîrin yazıldığı günkü şartlarda anlaşılan anlamıyla tefsîr edildiğini de gördük. Meselâ Beğavî (ö.516/1122), "افلا تعقلون"⁴³ ibaresinde geçen "te'akkul", kelimesini kök anlamıyla irtibatlandırarak tefsîr edenlerdendir. Beğavî'ye göre bu kelime, kök anlamı itibarıyla "devenin ürküp kaçmasını engelleyen bağ"dan alınmadır. Aynen bunun gibi akıl da sahibini küfr ve inkârdan **engeller, alıkor**.⁴⁴

³⁸ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s.75-76.

³⁹ Bolay, S.H., "Akıl", *DİA*, c.II, s.239.

⁴⁰ Bilgi için bkz. Tirmizî, Kıyamet 60, 2517 numaralı rivâyet (c.IV, s.668).

⁴¹ Keklik, N., *Felsefenin İlkeleri*, s.192.

⁴² Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut trz., ss.468-469.

⁴³ Bakara 2/44.

⁴⁴ Beğavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd (ö.516/1122), *Tefsîru'l-Beğavî*, (Meâlimu't-Tenzîl) (I-VIII) (Tahk. Muhammed Abdullah Nemr, Osman Cum'a Himyeriyye, Suleyman Muslim Hırş), Dâru't-Tayyibe, 1. Baskı, Riyad 1409/1989, c.I, s.88.

İbn Atıyye, "افلا تعقلون" âyetini, söz konusu kelimenin kök anlamından hareketle tefsir etmekte, "akl" kelimesinin, "kişiyi yanlış yapmaktan **engelleyen idrâk**" anlamına geldiğini bununda, Arapça "عقال البعير"den alınma; yani, devenin sağa sola gitmesini **engelleyen ayak bağı** demek olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Kurtubî (ö.671/1272) de aynı şekilde, "افلا تعقلون" ibaresini, kök anlamına göre tefsir etmekte, "عقل" kelimesinin "المنع/engellemek, **mânî olmak**" anlamına geldiğini, devenin sağa sola gitmesini engellediği için "عقال البعير" denildiğini, bu kelimenin deve kösteği anlamından geldiğini belirtmektedir. "عقل" kelimesi "الدية/diyet" anlamına da gelir. Çünkü diyet, cinayeti işleyen tarafından, maktûlün velisine, sahibine verilir. Zira "diyet", cânînin, maktûlün yakınları tarafından öldürülmesini **engellediği** için ona "akl" denilmiştir.⁴⁶ Dolayısıyla, "te'akkul" kelimesinin kök anlamına göre yapılan tefsirlerde, kişinin batıl yollara sapmasını engelleyen meleke olması hasebiyle; "aklınızı yani yanlış yapmanızı engelleyen bu melekedenizi hâlâ kullanmıyor musunuz?" diye tefsir edilmektedir.

"Te'akkul" ibaresini, yukarıda zikredilen kök anlamı dışında tefsir edenlerden Taberî (ö.310/922); zikri geçen "افلا تعقلون" ibaresini, genellikle "افلا تفقهون" /Derinlemesine, inceden inceye düşünüp, anlamıyor musunuz?"⁴⁷ diye tefsir ederken, Zemahşerî (ö.538/1143) ve Ebu'l-Berekât Nesefî (ö.710/1310), aynı ibareyi "افلا تفطنون" /Zekice düşünerek anlamıyor musunuz?"⁴⁸ diye yorumlamaktadırlar.

Zemahşerî; "لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُعْقِلُونَ"⁴⁹ ibaresini tefsir ederken, akıl sahiplerinin Allâh'ın yarattığı bütün bu hususlara, düşünenler, **akıllarının gözleriyle** bakıyorlar

⁴⁵ İbn Atıyye, *a.g.e.*, c.I, s.137.

⁴⁶ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1272), *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (I-XXIV), (Tahk. Abdullah b. Abdilmuhsin Türkî), Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006, c.II, s.63.

⁴⁷ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)* (I-XXVI+Fihrist), (Tahk. Abdullâh b. Abdi'l-Muhsin Türkî), Dâru Hicr, Kahire 1424/2003, c.I, s.617; c.II, s.63, 151; c.V, s.483.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.I, s.260; Ebu'l-Berekât Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö.710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (Tefsîru'n-Nesefî)* (I-III), (Tahk. Yûsuf Ali Bedîvî), Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, Beyrut 1419/1998, c.I, s.85; Aynı yorumlar için ayrıca bkz. Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl* (I-XVII), (Te'lif: Muhammed Fuâd Abdalbâkî), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabîyye, Mısır 1376/1957, c.II, s.118. Kâsımî, tefsirinde bu ibareyi "افلا يفهمون" şeklinde de tefsir etmektedir. Bkz. Kâsımî, *a.g.e.*, c.VIII, s.2971.

⁴⁹ Bakara 2/164. âyetin metni ve meâli şu şekildedir: "إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْخِطَابِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنَ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ" /*Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allâh'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer*

ve ibret alıyorlar. Çünkü âyette zikredilen bütün bu hususlarda, Allâh'ın kudretinin büyüklüğüne ve eşsizliğine dâir deliller vardır. Nitekim Hz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz; “هذه الآية فمج بها” / *Bu âyeti okuyup da tefekkür etmeyen ve ibret almayana yazıklar olsun!*”⁵⁰ buyurmuştur. ⁵¹ Hadîs metninde geçen “فمج بها”⁵² ifadesini Zemahşerî; “ولم يتفكر فيها ولم يعنبر بها” / (Âyette anlatılan hususları) *tefekkür etmediler, onlarla ibret almadılar*” diye açıklamaktadır.⁵³

Dikkat edilirse kelimenin kök anlamı göz ardı edilerek yapılan tefsîrlerde ise kelime, “düşünme ve anlama” mânâsına gelen diğer kelimelerin müradifi imiş gibi tefsîr edilmekte; kelimenin içinde bulunan ince anlam farkı okuyucuya aksettirilmemektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de, insanların kendilerine verilen akıl nimetini kullanmaları, “te’akkul” edip, önceki olaylarla şu anda yaşananlar arasında bağ kurmak suretiyle yanlışlık yapmaya engel olmaları sürekli vurgulanan bir husustur. Böyle yapmayan, yani “te’akkul” etmeyenler ise şöyle tehdit edilmektedir:

“*Allâh'ın izni olmadıkça, hiçbir kimse iman edemez. Allâh, azabı/pisliği akıllarını kullanmayanlara/bağ kuramayanlara verir.*”⁵⁴

Bu âyette dikkat edilmesi gereken husus, çevirisi, “pislik ve azap” olarak verilen “الرِّجْسَ / *er-Rics*” kelimesi; “kokuşmak, kokmak, bozulmak, küfür, nifak, put, azâb”⁵⁵, “her türlü kötü davranış, pislik, azâb, ikâb ve gadaba götüren her türlü amel, şer, haram ve la’net”⁵⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

arasındaki emre âmâde buluları evirip çevirmesinde elbette aklını kullanarak düşünen bir topluluk için deliller/ibretler vardır.”

⁵⁰ Zemahşerî'nin naklettiği bu rivayet hakkında, *el-Keşşâf* tefsîrinde geçen hadisleri tahrîc eden Zeylaî, “*Cidden ğarıptır*” demektedir. Bu rivayetin geçtiği diğer bir yer için bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, c.II, s.504. Ebu'l-Berekât Nesefî, *Medârik*, c.I, s.148. Bu tefsîrde, Deylemî'nin *Musnedu'l-Firdevs*'inde, 7158 numarada rivayet ettiği kaydı vardır.

⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.I, s.353.

⁵² “مج” fiili Arapçada “*Bir şeyi yararsız diye atmak; bir şeyi ihrac etmek, taretmek*” anlamına gelmektedir. Bilgi için bkz. İbn Fâris, *a.g.e.*, c.V, s.268; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, c.II, s.194.

⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.I, s.353; Benzer tefsîrler için ayrıca bkz. Ebu'l-Berekât Nesefî, *Medârik*, c.I, s.148.

⁵⁴ Yûnus 10/100. Muhammed Esed, bu âyet-i kerîme'yi bir önceki Yûnus 10/99. âyetle birlikte şu şekilde çevirmiştir: “[*İşte bunun gibi*] Rabb'in eğer öyle olmasını dileseydi, yeryüzünde yaşayan herkes topluca iman ederdi: Durum bu iken, insanları inanıncaya kadar zorlayabileceğini mi sanıyorsun, hem de, hiç kimsenin Allâh'ın izni olmadıkça asla iman edemeyeceği ve aklını kullanmayanlara alçaltıcı, bayağılaştırıcı [inançsız]lığı musallat edenin O olduğu (gerçeği) ortadayken”. Bkz. Asad, Muhammad, *The Message of The Qur'ân*, Dâr Al-Andalus, Gibraltar 1993, s.308.

⁵⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muslim Dineverî (ö.276/889), *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân*, (Şârih: Seyyîd Ahmed Sakr), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3.Baskı, Beyrut, trz., s.471;

Kur'an'da "te'akkul" edenlerin yani akıllarını çalıştırarak düşünen ve öncekilerin hatalarından ders çıkaranların cehennem azâbından kurtulacakları şu âyetle beyan edilmiştir:

“*Eğer biz dinleseydik veya akletseydik(geçmişle bağ kurarak ibret alsaydık) alevli cehennem halkı içinde olmazdık*” dediler.”⁵⁷

“A-Ka-Le” kökünün bir türevi, şu âyet-i kerîme'de mâzî fiil formunda geçmektedir:

“*أَتَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ* /Şimdi, bunların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa içlerinden bir takımı, Allâh'ın kelâmını dinler, iyice düşünüp anladıktan/bağ kurduktan sonra, onu bile bile tahrif ederlerdi.”⁵⁸

Diğer birçok âyette ise bu kökün türevleri, muzârî fiil formunda Kur'an'da yer aldığını görmekteyiz. Meselâ;

“*أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ* /Siz Kitabı (Tevrat'ı) okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına mı iyiliği emrediyorsunuz? (Yaptığınız çirkinliği) anlamıyor musunuz/bağ kurmuyor musunuz?”

“*تَعْقِلُونَ*” /Biz, O'nu akledesiniz/bağ kurarsınız diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik.”⁵⁹ âyetlerinde geçtiği gibi.

Bu âyetler dikkatle incelendiğinde görülecektir ki, âyet metinlerinde yer alan “akletme”, “geçmişte yaşananlar” ile “şu anda yaşananlar” arasında **bağ kurmak suretiyle**, öncekilerin düştükleri hataya düşmemek, aynı yanlışların yinelenmesine **engel olmakla** ilgilidir. Bir bakıma te'akkul edenler ya da akıllarını kullanan insanlar, akıllarını kullanmayanlara nisbetle daha doğru hareket etmektedirler. Te'akkul etmek, aynı zamanda böyle kimselerin yanlış yapmalarına engel olmaktadır. Tıpkı devenin sağa sola gitmesine engel olan ayaklarını çaprazlama bağlayan köstek gibi.

Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c.XII, s.300; İbn Atıyye, *a.g.e.*, c.III, s.145; Beydâvî, *a.g.e.*, c.I, s.447.

⁵⁶ Râğîb İsfahânî, *a.g.e.*, s.342; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.VI, s.94-95; Fîrûzâbâdî Meccuddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (I-IV), 2. Baskı, Mısır 1371/1952, c.II, s.227;(Aynı müellif), *Besâir Zevi't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz* (I-VI), (Tahk. Muhammed Ali Neccâr, el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrut, trz., c.III, s.37; Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s.465, 479.

⁵⁷ Mülk, 67/10.

⁵⁸ Bakara 2/75.

⁵⁹ Yusuf, 12/2.

Elmalılı'nın da belirttiği üzere, akıl yürütmek, nedenlere, nedenlerin meydana getirdiği şeylere, eser ile eseri meydan getiren şeyler arasındaki bağıntıya, yani "illiyet kanunu" denilen; sebebi sonuca **bağlayan** kanunu ve ona bağlı olan gerekli ilgileri idrâk ederek, eserden müessire veya müessirden esere, ya da bir müessirin iki eserinin birinden diğerine geçmektir. Mantık denilen bu geçiş sayesinde duyu organlarıyla hissedilen bir eserden, hissedilmeyen müessir anlaşılır. Meselâ duyulan bir hışırtı sesinden, görülmeyen bir hayvanın varlığının anlaşılması gibi. Yine görülen bir bal arısından, görülmediği halde balın akla gelmesi gibi. Hissedilen bir eserden, ilgisi olan başka bir eser de anlaşılır. Neticede, hissedilenden, elle tutulup gözle görülenden hareketle, hissedilemeye, gözle görülemeyene intikal edilmesini/**bağ kurulmasını** sağlayan veya hissedilemeyen bir anlamı bizzat ve açıkça keşfeden idrâk vasıtasına akıl denir.⁶⁰

Şu halde diyebiliriz ki, Kur'ân siyâkında "تعقل/te'akkul"; olaylarla ilkeler arasında derinliğine **bağ kurmayı** sağlayan, böylece insanın yanlış yapmasını **engelleyen** melekenin adıdır. Dolayısıyla, "te'akkul" kelimesini, sadece "düşünmek" ve "akletmek" diye Türkçe'ye çevirmek yeterli olmamaktadır. Daha açık bir ifadeyle; "أَفَلَا تَعْقِلُونَ" ibaresini, "(Şu anda yaşananlar ile geçmiş arasında) **bağ kurmuyor musunuz?**" veya "Hâlâ, (geçmiş ile günümüz arasında) **bağ kurarak, yanlışlıklara engel olmuyor musunuz?**" şeklinde kelimenin kökünde mündemiç olan esas anlamını yansıtan, olabildiğince eşdeğerli çevirilerinin yapılması daha uygun olacaktır. Ayrıca "te'akkul" kelimesinin geçtiği yerlerde, bahse konu kelimeyi "tedebbür" ve "tezekkür" ile açıklamak, söz konusu kelimeler arasında hiç anlam farkı yokmuş gibi, bunları birbirlerinin yerine kullanmak da doğru değildir.

2.2. "فكر/Fikr" ve "تفكر/Tefekkür"

Kur'ân'da "düşünme" anlamına gelen önemli bir kelime de "تفكر/Tefekkür"⁶¹dür. İngilizce "*thinking, cogitation, meditation, reflection*"⁶² kelimeleriyle ifade edilen "tefekür" kelimesi; "ف-ك-ر /Fe-Ke-Ra" kökünden, "tefe'ul" kalıbında türetilmiş mastardır. Cevherî (ö.393/1002), "تفكر /tefekür" kelimesine "تأمل/te'emmül"⁶³ yani "**derinlemesine düşünmek**" anlamını vermektedir. İbn Fâris (ö.395/1004), "فكر /fikr"i, "Bir şey konusunda kalbin **tereddüdü**/gidip gelmesi, kesin bir karara varamaması", "tefekür"ü ise, "Bir

⁶⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, c.I, s.566-567.

⁶¹ Ferâhidî, *a.g.e.*, c.V, s.358; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö.370/980), *Tehzîbu'l-Luğa* (I-XIV), (Tahk. Ali Hasen Hilâlî), Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kâhire 1964, c.X, s.203; Cevherî, İsmâil b. Hammad (ö.393/1002), *es-Sihah Tâcu'l-Luga ve Sihahu'l-'Arabiyye* (I-VI), (Tahk. Ahmed Abdulğafûr Attar), Dâru'l-'İlm, 4.Baskı, Beyrut 1404/1984, c.II, s.783; İbn Fâris, *a.g.e.*, c.IV, s.446; Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.643; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.V, s.65; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.115; *Besâir*, c.IV, s.212; Wehr, H., *a.g.e.*, s.725.

⁶² Wehr, H., *a.g.e.*, s.725.

⁶³ Cevherî, *a.g.e.*, c.II, s.783.

kimsenin, herhangi bir konuda kalbinin tereddüt etmesi"⁶⁴ diye açıklamaktadır. İbn Fâris'in "**tereddudu'l-kalb**" tamlamasıyla; kesinlik kazanmamış ve süreci devam eden zihnî ameliyeyi kastetmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Râğıb İsfahânî'ye göre, ham bilgiden ilme varma kuvvetine "fikr", bu kuvvetin cevelânına/faaliyetine de "tefekür" adı verilir. "Tefekür", hayvanlar için söz konusu olmayıp, sadece insanlara mahsus bir eylemdir. Bu da sadece kalpte bir sûreti/şekli meydana gelebilen şeyler için kullanılır.⁶⁵ Diğer bir tanıma göre "fikr", "*bilinen bir şeyle bilinmeyi anlamak için aklın aktif halde çalışmasıdır.*" Böylece fikir üretmesidir.⁶⁶

İbn Manzûr (ö.711/1311) ise "fikr" kelimesini; "*Herhangi bir şey hakkında zihni çalıştırmaktır*"⁶⁷ diye; "tefekür" kelimesini de "*Te'emmül/derin düşünmek, taşınmak*" şeklinde kısaca tanımlamaktadır.⁶⁸

Seyyid Şerîf Curcânî (ö.816/1413), "tefekür"ü; "*İstenilen şeye ulaşmak için, eşyanın anlamları hususunda kalbin tasarrufudur.*" diye tanımlamakta ve "tefekür"ün; "*Kalbin, onunla iyiyi ve kötüyü, faydalarını ve zararlarını görebildiği lâmbası*" olduğunu söylemektedir.⁶⁹ Cürcânî'ye göre "Fikr"; "*Bilinmeyene ulaşmak için bilinen işlerin tertibine*"⁷⁰ denir. "Fikr kökünden türeyen 'tefekür' de 'nazar' ile aynı anlamdadır. Buna göre nazar ve tefekür '*bir işin âkibeti konusunda derin düşünmek*'⁷¹ anlamına gelir.

"Fikr" kelimesiyle ilgili uzun açıklamalarda bulunan Tehânevî (ö.1158/1745)'ye göre "Fikr", zihnin hareket etmesidir. Fikr, ma'kulattır. Mahsûsatta değildir. Yani, akledilebilen şeylerde fikr olur. Hissedilebilen şeylerde olmaz. Hissedilebilen ve vehmedilen şeylerde tahayyül kullanılır. Fikr, mücerred zihnin hareketinden ibaret değildir. Kastetmek, niyet etmek, amaçlamak gerekir. Söz gelimi uykuda zihnin hareketi vardır ama bu fikr olarak isimlendirilmez. İleride üzerinde duracağımız "nazar" ise, fikre göre daha özeldir. "Fikr" de, derece derece yükselme söz konusudur.⁷²

⁶⁴ İbn Fâris, *a.g.e.*, c.IV, s.446.

⁶⁵ Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.643.

⁶⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.V, s.65; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.115; *Besâir*, c.IV, s.212.

⁶⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.V, s.65.

⁶⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.V, s.65.

⁶⁹ Curcânî, *a.g.e.*, s.71.

⁷⁰ Curcânî, *a.g.e.*, s.191.

⁷¹ Kutluer, İ., "Düşünme", s.53.

⁷² Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed (ö.1158/1745), *Keşşâfu Istulâhâtî'l-Funûn* (I-IV), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut 1418/1998, c.III, s.430-434.

Fıkr, genellikle mânâlar için; tefekkür, maddî ve maddî olmayan bütün hususlar için kullanılmaktadır.⁷³ Fıkr kelimesi Kur'ân'da; “إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ / *O düşündü taşındı/fikretti, ölçtü biçti. فَكَّرَ كَيْفَ قَدَّرَ / Kahrolası ne kötü ölçtü biçti.*”⁷⁴ +şeklinde ve hem Kur'ân'ın kendisi hem de anlamları hakkında vârid olmuştur.

“ف-ك-ر /Fe-Ke-Ra” kökünden müştak kelimeler, Kur'ân-ı Kerîm'de 18 yerde geçmektedir.⁷⁵ Bütün bu âyetler incelendiğinde görülecektir ki, “Tefekkür”, “Allâh'ın birer âyeti, birer kelimesi olan kâinattaki nesnelere, hâdiseler, oluşlar, kısaca şeyler üzerinde akıl yorup, bir fıkr edinerek hakikate varma eylemidir.”⁷⁶ Elmalılı'nın da belirttiği gibi, selîm bir kalbe sahip olmayanların tefekkürleri sağlıklı olmayabilir; her tefekkür eden doğru tefekkürde bulunamadığı gibi, her “fıkr”e de doğru nazarıyla bakılamaz.⁷⁷

Bazı ediplere göre, “ف-ك-ر/fıkr” kelimesi; “ف-ك-ر/ferk/ovmak”⁷⁸ kelimesindeki “ر/Ra” ile “ك/Kef” harflerinin yer değiştirilerek dönüştürülmesiyle meydana gelmiş bir kelimedir. Zira “fıkr” ve “tefekkür”; “bir şeyi ovmak, kabuğunu yok edip hakikate ermek” anlamındaki “ف-ك-ر /ferk”ten gelmiştir.⁷⁹ Diğer bir deyişle, tefekkür kelimesi, doğrudan “ف-ك-ر /Fe-Ke-Ra” kökünden gelse bile, kelime; “kabuğu açmak ve içe doğru hareket etmek” anlamını bünyesinde barındırmaktadır. Nitekim Kur'ân'da da “tefekkür”ün, Allâh'ın kelimeleri, bütün nesnelere, hâdiseler ve oluşlar üzerinde akıl yorup bir sonuca varmak, ibret almak, bu nesne, hâdiseler ve oluşların kabuğunun örttüğü, altlarında gizlenen gerçeğe ulaşmaya çalışmak anlamında kullanılmaktadır.⁸⁰ Nitekim şu âyette bu husus belirgin bir şekilde görülmektedir:

أَبَوْدُ أَحَدِكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَجِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ
وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ
*/Herhangi biriniz ister mi ki, içerisinde her türlü meyveye sahip bulunduğu, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun; himayeye muhtaç çocukları varken ihtiyarlık gelip kendisine çatsın; derken bağı ateşli bir kasırga vursun da orası yanversin? Allâh, derin düşüncesiniz diye âyetlerini böyle açıklıyor.*⁸¹

⁷³ Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.643.

⁷⁴ Muddessir 74/18-19.

⁷⁵ Bakara 2/219, 266; Âl-i İmrân 3/191; En'âm 6/50; A'râf 7/184, 176; Yûnus 10/24; Ra'd 13/3; Nahl 16/11, 44, 69; Rûm 30/8, 21; Zümer 39/42; Câsiye 45/13; Haşr 59/21; Sebe 34/46; Muddessir 74/18.

⁷⁶ Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir 1999, s.413.

⁷⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, c.VII, s.4636.

⁷⁸ Ezherî, *a.g.e.*, c.X, s.203; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.X, s.473.[فكَّرَ كَيْفَ قَدَّرَ / *Ceviz gibi bir şeyin kabuğunu özünden ayırmaya kadar ovalamak*]; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.III, s.324.

⁷⁹ Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.643.

⁸⁰ Ünal, A., *a.g.e.*, s.412; Akgün, İbrahim, “Kur'ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, Nisan 2013, s.57.

⁸¹ Bakara 2/266.

Dikkat edilirse, âyette bir misal verilmekte, bir benzetmede bulunmaktadır. Allâh'ın verdiği bol nimetlerden infakta bulunmayanların ummadıkları ve en muhtaç oldukları anda bu nimetlerin ellerinden gidiverceği belirtilmekte, bir önceki âyette⁸² ise, infakın nimetleri nasıl artıracığından bahsedilirken, bir sonraki âyette⁸³ de infak emredilmektedir. İşte olmuş veya olması mümkün, hattâ sürekli görmekte olduğumuz böyle olaylar karşısında **derin düşünerek** sonuca varmak, burada verilen misale göre Allâh'ın verdiklerinden infakta bulunmanın gereğini kavrayarak bir sonuca varmak "tefekür", varılan sonuç ise "fıkır" dir.⁸⁴

Zikri geçen âyetin sonundaki "لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ" ibaresini, Taberî; "Allâh'ın beyan ettiği hususları akıllarınızla düşünmeniz, o âyetlerde zikredilenleri tedebbür etmeniz/sonuçlarını düşünmeniz ve Allâh'ın bu hususta beyan ettiği delillerden ibret almanız, bunun sonucunda da gereğince amel ve Allâh'a itaat etmeniz için (dir)"⁸⁵ diye yorumlamaktadır. Taberî, "tefekür" kelimesinin geçtiği ibareleri genellikle "ibret almak suretiyle Allâh'a itaat etmek, akılla tedebbür etmek/işlerin sonucunu düşünmek"⁸⁶ şeklinde yorumlamakta, bir mânâda "tefekür" kelimesinin diğer kelimelerle eşanlamlı olduğu intibaini uyandırmaktadır. Ancak çalışmamızın başında da belirttiğimiz üzere, bahse konu kelimeler arasında önemli denilebilecek anlam farklılıkları bulunmaktadır.

Zemahşerî (ö.538/1143), "tefekür" kelimesini, "tedebbür", "fehm", "idrâk" kelimeleriyle açıklamakta ve Allâh'ın kevnî âyetleri üzerinde tefekür etmenin önemi üzerinde durmakta, konuyla ilgili Hz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz'e isnad edilen bazı rivayetlere yer vermektedir. O'nun naklettiği bir rivayete göre Peygamber Efendimiz; "Tefekür gibi bir ibadet yoktur." buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber'den nakledildiğine göre; "Bir adam yatağına uzanmış vaziyette iken başını kaldırarak yıldızlara ve gökyüzüne bakarak; 'Şahâdet ederim ki sen Rab'sın ve Hâlık'sın/Yaratıcısın. Allâhım beni bağışla.' deyince, Allâh o kuluna nazar etti ve onu bağışladı." Zemahşerî'nin tesbitlerine göre tefekür gafleti giderir ve tıpkı suyun, ekini bitirmesi gibi kalbte haşyetin meydana gelmesine vesile olur. Tefekür kalbin bir amelidir.⁸⁷

⁸² Bakara 2/265.

⁸³ Bakara 2/267.

⁸⁴ Ünal, A., a.g.e., a.y.

⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c.IV, s.693.

⁸⁶ Taberî, tefsirinde, "tefekür" kelimesini; geçtiği yerlerde, genellikle "i'tibar", "nazar", "fahs", "tezekkür", "tedebbür" kelimelerini kullanarak tefsir etmektedir. Bilgi için bkz. Taberî, a.g.e., c.X, s.598, 602; c. XII, s.151; c. XIII, s.415; c.XIV, s.183; c.XX, s.216; c.XXI, s.79.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.I, s.676-677; Benzer bilgiler için ayrıca bkz. Beğavî, a.g.e., c.II, s.152.

İbn Atıyye; tefsîrinde “tefekkür” kelimesini “nazar” ve “te’emmül” kelimeleriyle tefsîr etmektedir.⁸⁸ İbn Atıyye’ye göre Allâh’ın Zât’ı hakkında düşünen/mütefekkir kimse, güneşe gözle bakan gibidir. Çünkü Allâh hiçbir şeyin benzeri değildir. Tefekkür ve zihnin inbisâtı/genişlemesi ancak Allâh’ın mahlûkatı ve âhiret korkusu hakkında olduğu takdirde mümkündür.⁸⁹

İbnu’l-Cevzî (ö.597/1200), daha önce bizim de İbn Fâris’ten naklettiğimiz tanıımı vermekte yani “tefekkür”ün, “*kalbin tereddüdü/yani bir şey hakkında kesin yargıya varmadan, o şey üzerinde zihnin, kalbin gidip gelmesi*” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁹⁰ İbnu’l-Cevzî tefsîrinde “وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ”⁹¹ ibaresini, “يعتبرون” şeklinde yorumladığı da görülmektedir.⁹²

Fahrüddîn Râzî’ye göre “tefekkür”, mânâyı kalple aramaktır. Çünkü kalbin düşünmesi, “nazar”, “te’akkul”, “te’emmül” ve “tedebbür” olarak isimlendirilir. Göz ile görmek, bir şeyin görülüp bilinmesi için bir durumdur. Nasıl ki görülecek şeyi görmek amacıyla, gözbebeğini görülecek şeye doğru çevirme gibi bir başlangıç gerekiyorsa, kalb ile görmenin (basîret) de -ki bu da ilim ve yakîn diye isimlendirilir- bir şeyin bilinip anlaşılması da belli bir hal olup, bunun o bilinme ve anlaşılmayı sağlayabilmek için aklın gözbebeğini, çevrede olup bitene çevirme gibi bir başlangıcı vardır. İşte buna “aklın nazarı/bakışı ve fikri/düşünmesi” denir. Şu halde âyette geçen “أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا/Onlar (derinlemesine) düşünmediler mi?”⁹³ ibaresi, eşyayı olduğu gibi, tam, mükemmel ve doğru olarak bilip tanımak için, te’emmülü, tedebbürü ve iyice derin düşünmeyi öneren bir emirdir.⁹⁴

Kurtubî de “tefekkür” kelimesiyle ilgili olarak İbnu’l-Cevzî’nin tefsîrine benzer açıklamalar yapmakta, tefekkür etmenin önemine dâir muhtelif rivayetleri uzun uzadıya nakletmektedir.⁹⁵ Kurtubî’nin naklettiği bir rivayete göre “tefekkür”, kişinin iyiliklerini ve kötülüklerini gördüğü bir aynadır.⁹⁶

Elmalılı’ya göre bütün ilimlerin, fenlerin ve insanın elde edebileceği her şeyin, dönüp dolaşacağı yer olan “illiyet/nedensellik” kanununu güzelce anlayıp

⁸⁸ İbn Atıyye, *a.g.e.*, c.II, s.294.

⁸⁹ İbn Atıyye, *a.g.e.*, c.I, s.555.

⁹⁰ Ebu’l-Ferac İbnu’l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahmân Ali b. Muhammed (ö.597/1200), *Zâdu’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr* (I-IX), el-Mektebetü’l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut 1404/1984, c.I, s.527.

⁹¹ Nahl 16/44.

⁹² Ebu’l-Ferac İbnu’l-Cevzî, *a.g.e.*, c.IV, s.450.

⁹³ A’râf 7/184.

⁹⁴ Fahrüddîn Râzî, *a.g.e.*, c.XV, s.79.

⁹⁵ Kurtubî, *a.g.e.*, c.V, s.471-473.

⁹⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, c.V, s.472.

uygulama sayesinde akıl, bu âyetlerden, Allâh'ın varlığını, birliğini ve geniş rahmetini zaruri olarak anlar, keşfeder. Bu yollardan birinde veya hepsinde seyreden aklın da başlıca iki çeşit yürüyüşü vardır: Birincisi, ağır, derece derece ve zamana bağlı olan inceden inceye düşünme seyridir ki buna "**fikir**" denir. İkincisi ise bir anda, bir hamlede arzuya ulaşılacak derecede hızlı olan ânî seyirdir ki, buna da "**hads**, tahmin, zan" denir.⁹⁷ Diğer bir deyişle, tasavvur edilen mânâ veya hayal üzerinde **derin ve etraflı düşünmeye** "tefekkür", tefekkür neticesinde kalbde veya dimağda meydana gelen "**eser/sûret**"e de "fıkr" denir.⁹⁸

Şu halde "fıkr" kelimesi, sadece kalpte bir sûreti meydana gelebilen şeyler için kullanılır. Bundan dolayı şöyle rivayet edilmiştir: "تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في الله" / *Allâh'ın nimetlerini derin düşününüz fakat Allâh'ın zâtını düşünmeyiniz.*⁹⁹ Çünkü Yüce Allâh herhangi bir şekilde nitelendirilmekten münezzehtir. Allâh Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

أَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ / *Onlar, kendi nefisleri(nin yaratılış incelikleri) hakkında hiç derin düşünmediler mi? Hem Allâh, gökler ile yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak ve hikmete uygun olarak ve belirli bir süre için yaratmıştır. Şüphesiz insanların birçoğu Rablerine kavuşacaklarını inkâr ediyorlar.*¹⁰⁰

Gazzâlî (ö.505/1111), "*İhyâ*"sının "*el-Munciyât*" bölümünde "tefekkür"e uzunca yer vermekte¹⁰¹, "tefekkür"ün faziletine dâir bilgiler verdikten sonra, Kur'an'ın beyan ettiği Allâh'ın yarattığı mahlûkâtı, onların eşsiz güzellikleri ve hayret verici olayları üzerinde derin düşünmenin/tefekkür etmenin gerektiğine dâir rivayetleri de nakletmektedir.¹⁰² Yine Gazzâlî'nin naklettiği bir rivayette "تفكر ساعة" / *Bir saatlik tefekkür, altmış senelik ibadetten daha hayırlıdır.*¹⁰³ buyurulmaktadır. Gazzâlî'ye göre "fıkr"ın anlamı, üçüncü ma'rifeti

⁹⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, c.I, s.568-569.

⁹⁸ Ünal, A., *a.g.e.*, s.411.

⁹⁹ Zeynuddîn 'Irâkî (ö.806/1403)'nin tesbitlerine göre, Ebû Nu'aym, *Hilye*'de *Merfû* olarak, İbn Abbâs(ö.68/687)'tan, 'تفكروا في خلق الله ولا تفكروا في الله فانكم لن تقدروا قدره' / *Allâh'ın yaratıkları üzerinde derin düşününüz ama Allâh'ın zâtı hakkında düşünmeyiniz. Zira siz O'nun kadrini takdir edemez, O'nu anlamaya güç yetirmezsiniz.* şeklinde zayıf bir isnadla rivâyet etmiştir. İrakî'ye göre rivâyetin senedinde yer alan Vâziğ b. Nâfi metruktur. Bilgi için bkz. 'Irakî, Zeynuddîn Ebu'l-Fadl, Abdurrahmân b. Huseyn (ö.806/1403), *el-Muğni an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr fi Tahrîci mâ fi'l-İhyâi mine'l-Ahbâr*, (Gazzâlî, *İhyâ*'sının zeylinde), Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1358/1939, c.IV, s.410.

¹⁰⁰ Rûm 30/8.

¹⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ*, c.IV, ss.409-432.

¹⁰² Gazzâlî, *İhyâ*, c.IV, s.411.

¹⁰³ Bu rivâyetin geçtiği yerler için bkz. İbn Atıyye, *a.g.e.*, c.I, s.555; Fahrüddîn Râzî, *a.g.e.*, c.II, s.205; Kurtubî, *a.g.e.*, c.V, s.472; Bursevî, İsmâil Hakkî (ö.1137/1724), *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*

elde etmek için, kalpte iki ma'rifeti bir arada bulundurmadır. Bunun misali; âhiretin daha hayırlı ve daha tercihe lâyık olduğunu bilmesine rağmen dünyaya meyledip onu âhirete tercih edenin iki yolu vardır: Bunlardan birincisi, âhiretin dünyadan hayırlı olduğunu başkalarından duymak suretiyle işin içine nüfûz etmeden onları tasdik, onlara meyletmek ve onların sözlerine güvenmek suretiyle âhireti tercihi icabettiren davranışlarda bulunmaktır ki, buna ma'rifet değil, taklit derler. İkincisi ise, bâkî olanı fânî üzerine tercih etmenin daha hayırlı; âhiretin ise bâkî olduğunu bilmektir. İşte bu iki ma'rifetten üçüncü bir ma'rifet doğar. O da âhireti tercihin daha hayırlı olmasını bilmektir. Demek ki son ma'rifet, ancak ilk iki ma'rifet sayesinde elde edilir. Son ma'rifete ulaşabilmek için ilk iki ma'rifeti kalbde hazırlamağa da *tefekür* adı verilir.¹⁰⁴

İsmâil Hakkı Bursevî (ö.1137/1724)'ye göre tefekkür; “İstenilen şeylere ulaşmak için eşyânın/var olan şeylerin mânâları üzerinde kalbin tasarrufu”¹⁰⁵dur. Tezekkür olmaksızın da tefekkür olabilir. Çünkü Kur'ân'da genellikle “اولوالآب” ibaresi olmadan “tezekkür” kelimesi zikredilmemektedir.¹⁰⁶ Dolayısıyla “tefekür” ile “tezekkür” anlam itibarıyla birbirine çok benzemelerine rağmen aralarında böyle bir ince fark söz konusudur.

Bütün bu açıklamalardan çıkardığımız sonuç; Kur'ân'da geçen “tefekür”; ön yargısız bir şekilde bir şey üzerinde derinlemesine ve ayrıntılı düşünme faaliyetidir. Akli ve zihni, düşünülen şey üzerinde en ince detayına varıncaya kadar yormaktır. Akli yormadan, zihni ameliye gerçekleştirilmeden tefekkür faaliyeti gerçekleşmemektedir. “Tefekkür” kelimesi, Kur'ân'da geçen ve düşünme anlamına gelen “te'akkul”, “tezekkür”, “tedebbür” gibi diğer kelimelerle kesiştiği noktalar bulunmakla birlikte, böylesine ince anlam ayırımına sahip bir kelimedir. “Tefekkür”, bir bakıma, “te'akkul”, “tezekkür” ve “tedebbürü” de içine alan, derinlikli ve ayrıntılı düşünmenin adıdır. İşte bundan dolayı, Kur'ân'da “يَتَفَكَّرُونَ” diye geçen ibarelerin, “Derinlemesine düşünürler” ya da “(en ince ayrıntısına varıncaya kadar) derin düşünürler” şeklinde kavramsal olarak çevirileri yapılmalıdır. Çalışmamızın başından beri dikkatleri çektiğimiz üzere, bütün bu kelimeler, aralarında -aynı renkler arasında görülen ton farkı gibi-anlam açısından tabir-i câizse anlam tonları

(I-X), (Neşr. Halil Eser), Mektebetü Eser, İstanbul 1389, c.V, s.16 (Bursevî tefsîrinde ibarenin sonu “سبعين سنة” şeklindedir.); Gazzâlî, *İhya*, c.IV, s.409'da bu rivayet şöyle geçmektedir: “تفكر ساعة خير من عبادة سنة / Tefekuru sâatin hayrun min 'ibâdeti senetin/Bir saatlik tefekkür bir senenin ibadetinden daha hayırlıdır.” Bilgi için bkz. 'Irakî, *el-Muğnî*, c.IV, s.409-410; Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed Kârî (ö.1014/1605), *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevdâ'a*, (Tahk. Muhammed b. Lutfî Sabbâğ), 2. Baskı, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1406/1986, s.175.

¹⁰⁴ Gazzâlî, *İhya*, c.IV, s.412-413.

¹⁰⁵ Bursevî, İ.H., *a.g.e.*, c.IV, s.340; c. V, s.16, 38; c.VII, s.20; c.VIII, s.25 [والتفكر تصرف القلب في معاني [الاشباه لدرک المطلوب

¹⁰⁶ Bursevî, İ. H., *a.g.e.*, c.VII, s.20.

ve vurguları söz konusudur. Önemli olan bu farkların okuyucuya hissettirilebilmesidir.

Kur'ân siyâkında geçen ve bilhassa Kur'ân'ın kendisi ve onun âyetleri üzerinde düşünme bağlamında yer alan "tedebbür" de, anlamının gereği gibi Türk okuyucusuna yansıtılmadığı kelimelerden birisidir. Şimdi de bu kelime üzerinde duralım.

2.3. "تدبر/Tedebbür"

Kur'ân'da "düşünme" anlamının ortak paydasında yer alan diğer önemli bir kelime "تدبر/tedebür"¹⁰⁷dür. İngilizce'de "reflection, thinking, meditation, consideration, contemplation"¹⁰⁸ kelimeleriyle ifade edilen "tedebbür" kelimesinin türediği "د-ب-ر/De-Be-Ra" kökü, "ön tarafın zıddı arka taraf, sırt"¹⁰⁹ anlamını taşımaktadır. Nitekim "sırt, arka" anlamında şu âyette geçmektedir: "وَمَنْ يُؤَلِّمْ يَوْمَئِذٍ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ /Tekerar savaşmak için bir tarafa çekilmek ya da başka bir birliğe katılmak (gibi bir amaç) dışında, kim böyle bir günde onlara **sırt çevirip** kaçarsa, muhakkak Allâh'ın gazabına uğramış demektir. Onun yeri de cehennemdir. O ne kötü yerdir!"¹¹⁰

"د-ب-ر/De-Be-Ra" kökünden türeyen kelimeler Kur'ân'da 44 yerde geçmektedir.¹¹¹ Dâmegânî (ö.478/1085)'ye göre¹¹², "د-ب-ر/De-Be-Ra" kökünün Kur'ân'da geçen anlamları¹¹³ içinde; "**Tedebbür/Bir şeyin sonucunu düşünmek** ve Tefekkür etmek" mânâsı şu âyetlerde görülmektedir:

¹⁰⁷ Ferâhidî, *a.g.e.*, c.VIII, s.31-33; Ezherî, *a.g.e.*, c.XIV, s.113; Cevherî, *a.g.e.*, c.II, s.655; İbn Fâris, *a.g.e.*, c.II, s.324; Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.306-307; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.IV, s.273; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.28; *Besâir*, c.II, s.588; Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s.287; Wehr, H., *a.g.e.*, s.271.

¹⁰⁸ Wehr, H., *a.g.e.*, s.271.

¹⁰⁹ İbn Dureyd, *a.g.e.*, c.I, s.296; İbn Fâris, *a.g.e.*, c.II, s.324; Rağıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.306.

¹¹⁰ Enfâl 8/16.

¹¹¹ Abdülbâkî, M. F., *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, s.252-253.

¹¹² Dâmegânî, Hasen b. Muhammed (ö.478/1085), *Kâmûsu'l-Kur'ân (İslâhu'l-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm)*, (Tahk. Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Baskı, Beyrut 1983, s.171-172.

¹¹³ Dâmegânî'nin tesbitlerine göre "De-Be-Ra" kökünün türevleri Kur'ân'da şu anlamlarda geçmektedir: 1. "Sırt, arka taraf" anlamında Enfâl 8/15; Yûsuf 12/27; 2. "Batıl dinler" anlamında Muhammed 47/25 ve İsrâ 17/46; 3. "Bir şeyin ardından gelen" anlamında Kâf 50/40; Tûr 52/49; 4. "Gitti" anlamında Muddessir 74/33; 5. "Dabirhem" Yani "onların asılları, geçmişleri, mâzileri, kökleri" anlamında En'âm 6/45; Hicr 15/66. âyetlerinde geçmektedir.

“أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا”/ *Hâlâ Kur’ân (da beyân edilen hususların sonuçlarının)’ı düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allâh’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.*”¹¹⁴

“أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا”/ *Onlar Kur’ân(da beyân edilen hususların sonuçlarının)’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?*”¹¹⁵

Dâmegânî’nin tesbitlerinde görebildiğimiz ortak nokta “د-ب-ر/De-Be-Ra” kökünün, “*arka, sırt, bir şeyin kökü, aslı, geçmiş, sonu*” gibi anlamlara geldiğidir. Nitekim “د-ب-ر/De-Be-Ra” kökünün türevi olan “تَدَبَّرَ/Tedebbür”, “tefekkür/te’emmül/düşünmek”¹¹⁶, özellikle “*Bir işin sonunu düşünmek*, bir işin sonucunu göz önüne almak suretiyle, o işe dâir önlemler almak, tefekkür ve te’emmül etmek, izini sürmek, bir şeyin sadece dış görünen yüzüne değil, görünmeyen arka planında yatan sebepler hakkında düşünmek”¹¹⁷, “bir şeyin üzerinde düşünmek, bir şeyin hakikatini, *sonunu* düşünüp, taşınmak ve o şeyin inceliklerini iyice anlamak”¹¹⁸ anlamına gelen bir kelimedir. “تَدَبَّرَ/Tedebbür” kelimesi de bu anlamdadır. Zira “tedbîr”, “*işlerin sonunu düşünmek*”¹¹⁹ suretiyle önlem almaktır. Hz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz’in; “لا خَيْرَ فِي عِبَادَةِ لَا.../...İlimsiz ibadette, anlayışsız ilimde ve *tedebbürsüz/sonuçlarını düşünmeksizin (Kur’ân) kırâatinde/okunmasında hayır yoktur.*”¹²⁰ hadîsinde de “tedebbür” kelimesi geçmektedir. Hadîsin siyâkından da; “tedebbür”ün, “tefekkür” ve “peşi sıra gitmek, işlerin sonunu düşünmek” anlamını yansıttığı görülmektedir.¹²¹ Bu rivayete benzer diğer bir rivayette ise şöyle buyurulmaktadır:

“أَلَا لَا خَيْرَ فِي عِبَادَةِ لَيْسَ فِيهَا تَفَقُّهُ، وَلَا خَيْرَ فِي فَهْمِهِ لَيْسَ فِيهِ تَفَهُُّمٌ، وَلَا خَيْرَ فِي قِرَاءَةِ لَيْسَ فِيهَا تَدَبُّرٌ.”/...*Dikkat edin! Tefakkuhsuz/derin anlayışsız yapılan ibadette, tefehhümü/anlayışı bulunmayan fıkhıta/ilimde, tedebbürsüz/sonunu düşünmeksizin (Kur’ân) kırâatinde hayır yoktur.*”¹²² Dikkat edilirse, bu rivayette de, “تَفَقُّهُ/tefakkuh”, “تَفَهُُّمٌ/tefehüm” ve “تَدَبُّرٌ/tedebbür” kelimeleri peş peşe geçmektedir.

¹¹⁴ Nisâ’ 4/82.

¹¹⁵ Muhammed 47/24.

¹¹⁶ Ezherî, a.g.e., c.XIV, s.113; Cevherî, a.g.e., c.II, s.655; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.II, s. 588.

¹¹⁷ Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğâ*, c. I, s.278; Curcânî, *Ta’rîfât*, s. 63; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.II, s. 588; Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Matbaası, 4. Ofset Baskı, Ankara 1980, s.1261.

¹¹⁸ İbn Manzûr, a.g.e., c.IV, s. 273.

¹¹⁹ Rağîb İsfahânî, a.g.e., s.307.

¹²⁰ Dârimî, Mukaddime 29 (c.I, s.76, Hadîs No:303-304).

¹²¹ Bilgiz, Musa, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 3, İstanbul 2012, s.73.

¹²² Ebû Dâvûd, Suleyman b. Eş’as Sicistânî (ö.275/888), *Kitabu’z-Zuhd, Rivâyetu İbni’l-Arabî*, Dâru’l-Mişkâtî’n-Neşr ve’t-Tevzî’, (Tahk. Ebû Temîm Yâsîn b. İbrahim b. Muhammed, Ebû Bilal Güneym b. Abbâs b. Güneym), *Ahbâru Ali b. Ebî Tâlib ve Zuhdihî*, 1. Baskı, Kahire 1993, s. 115, Hadîs No:111.

Şayet söz konusu kelimeler eşanlamlı/müteradif kelimeler olsalardı bunların ayrı ayrı zikredilmelerine gerek kalmadan sadece biriyle yetinilebilirdi. Dolayısıyla, söz konusu kelimeler arasında ince anlam ayrımları bulunduğu için, geçtikleri siyâka göre mânâları da farklı olmaktadır.

Ebû Hilâl Askerî'ye göre "tedebbür", kalbin *sonuçlar* hakkında akıl yürütmesi iken, "tefekkür" ise kalbin deliller hakkında akıl yürütmesidir.¹²³ Ebu'l-Bekâ'ya göre, "tedebbür"; "Nazar/düşünme vasıtasıyla, kalbin, deliller konusundaki tasarrufudur."¹²⁴

Fahrüddîn Râzî, "tedbîr" ve "tedebbür"le ilgili olarak şu yorumları yapmaktadır: "Tedbîr ve tedebbür, işlerin *netice ve âkibetleri* hakkında düşünmekten ve tefekkür etmekten ibarettir. Fasîh bir ifadede 'لو استقبلت من امرى ما استقبلت / Lev istaqbaltu min emrî me'stedbertu' denir. Yani, '*şayet işin başında, sonunun böyle olduğunu bilseydim...*' demektir."¹²⁵

Tedebbür "*bir işin sonucunu başından hesap etmek*"¹²⁶ anlamına gelir. Kur'ân-ı Kerîm'de "tedebbür" kelimesi, "يَتَدَبَّرُونَ" şeklinde iki yerde¹²⁷; "يَتَدَبَّرُوا" formunda ise iki yerde¹²⁸ geçmektedir. Meselâ;

"أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا" / *Hâlâ Kur'ân (da beyân edilen hususların sonuçlarının) 'i düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allâh'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.*"¹²⁹

Taberî, Dahhâk (ö.106/723)'in, bu âyette geçen "Tedebbür"ü, "bir iş hakkında düşünmek" diye yorumladığını nakletmektedir.¹³⁰

Bahse konu âyetin tefsirinde Mâtürîdî (ö.333/944), "tedebbür"den maksadın, Allâh'ın âyetlerini, "te'emmül/derinlemesine düşünmek" suretiyle idrâk olduğunu; tedebbürden sadece hukemâ/filozofların ve Ehl-i Basar'ın payının bulunduğunu, avam tabakasının tedebbürden bir nasiplerinin olmadığını zikretmektedir. Mâtürîdî'ye göre, avam, havassa ittiba etmekle mükelleftir. Havass'ın anladıklarına, avam olanların iktida etmeleri/ uymaları gerekir.¹³¹

¹²³ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s.67.

¹²⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s.287.

¹²⁵ Fahrüddîn Râzî, *a.g.e.*, c.X, s.202.

¹²⁶ Kutluer, İ., "Düşünme", s.53.

¹²⁷ Nisâ' 4/82; Muhammed 47/24.

¹²⁸ Mu'minûn 23/68; Sâd 38/ 29.

¹²⁹ Nisâ' 4/82.

¹³⁰ Taberî, *a.g.e.*, c.VII, s.252.

¹³¹ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö.333/944), *Te'vilâtu'l-Kur'ân* (I-XVII+Fihrist), (Tahk. Ahmed Vanlıoğlu ve Arkadaşları, İlmî Kontrol. Bekir Topaloğlu), Dâru'l-Mizân, İstanbul 2005-2011, c.III, s.351-352. Mâtürîdî, "tedebbür" kelimesinin Kur'ân'da geçtiği diğer yerlerde, "tefekkür, te'emmül, idrâk etmek" şeklinde yorumladığı da

Aynı âyette geçen “tedebbür” kelimesini; “*işlerin sonuçları üzerinde düşünmek* ve şeylerin yorumları(nı yapmak)/ النظر في اعقاب الأمور وتأويلات الأشياء/” diye tefsir eden İbn Atıyye’ye göre, bu âyette, “tedebbür” ile kastedilen; “nazara/düşünmeye ve istidlâle/delil getirmeye dâir bir emir”dir.¹³² Tedebbür, bir işin sonucunu düşünerek önceden tedbir almaktır.¹³³

Kurtubî, “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ” âyetinde geçen “tedebbür”ü, “يتفهمون” diye “*tefehüm* (etmiyorlar mı? Anlamıyorlar mı?)” kelimesiyle tefsir etmektedir.¹³⁴ Tefsirinin bir başka yerinde aynı ibareyi; “*Bu âyette*¹³⁵ ‘tedebbür’ün zikredilmesi; nazar ve istidlâle dâir bir delildir. Aynı zamanda taklide yer bulunmadığının ve ‘kıyas’ın isbatının da delilidir.” şeklinde açıklamaktadır.¹³⁶ Kurtubî’ye göre “tedebbür”den kasıt, Kur’ân’ın mânâlarının bilinmesinin vâcib olmasıdır. Bununla birlikte, “tedebbür”ün emredilmesinin hikmeti şudur: Kur’ân’ı tertîl üzere, ağır ağır okumanın, onu hızlı okumaktan daha faziletli olduğudur. Zira tedebbürsüz hızlı Kur’ân okumak, sahih değildir. Kur’ân âyetlerini tedebbürden murad, aynı zamanda onlara kayıtsız şartsız ittiba etmektir.¹³⁷

Dikkat edilirse Kurtubî, kelimeyi düşünmekten daha çok “anlama” bağlamında değerlendirmiş buna göre tefsir etmiştir. Fakat Kurtubî tefsirinde, kelimenin kökündeki, “*bir şeyin sonucunu düşünmek*” anlamına, görebildiğimiz kadarıyla, yer verilmemektedir.

Beydâvî (ö.685/1286), yukarıdaki âyette geçen “tedebbür”ü; “*Onlar âyetlerin mânâları üzerinde te’emmül ederler ve içinde mündemiç olan anlamlar hakkında derinlemesine tefekkür ederler/يتبصرون ما فيه*” diye tefsir etmekte ve “tedebbür”ün esas anlamının bir şeyin *sonunu düşünmek* olduğunu belirtmektedir.¹³⁸

Ebu’l-Berekât Nesefî, “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ” âyetindeki “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ” ibaresini “*Onlar Kur’ân’ın anlamlarını ve lâfızlarını düşünmüyorlar mı*”¹³⁹ diye “*te’emmül*” kelimesini kullanarak tefsir ettikten sonra “tedebbür”

görülmektedir. Dikkat edilirse söz konusu tefsirde de, “tedebbür” kelimesinin içinde bulunan ince anlam farkı beyan edilmemektedir. Bkz. Mâturîdî, *a.g.e.*, c.X, s.46, c.XII, s.244, c. XIII, s.408.

¹³² İbn Atıyye, *a.g.e.*, c.II, s.83.

¹³³ İbn Atıyye, *a.g.e.*, c.III, s.292.

¹³⁴ Kurtubî, *a.g.e.*, c.XIX s.275.

¹³⁵ Nisâ’ 4/82.

¹³⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, c.VI, s.477.

¹³⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, c.XVIII, s.189.

¹³⁸ Beydâvî, *a.g.e.*, c.I, s.227.

¹³⁹ Nesefî, Ebu’l-Berekât, *a.g.e.*, c.I, s.378.

kelimesini şöyle açıklamaktadır: "Tedebbür, **işlerin sonunu te'emmül ve nazar etmek/ düşünmek ve o işin sonuçlarını yorumlamaktır**. Tedebbür kelimesi önceleri bu anlamda kullanılmakta iken daha sonraları her türlü "düşünme/te'emmül" için kullanılır oldu. Tefekkür ise kalbin, deliller hakkında nazar/düşünme vasıtasıyla yaptığı bir tasarrufudur. Dolayısıyla bu âyet; 'Kur'an, ancak Hz. Rasûlullâh Sallallâhu Aleyhi ve Sellem ve ma'sûm imamın tefsîriyle anlaşılabilir' diye zanneden Râfîzilere bir cevap niteliği taşımaktadır. Ayrıca, bu âyet kıyas yapmanın sıhhatin

e ve taklit etmenin ise batıl olduğuna bir delil teşkil etmektedir."¹⁴⁰

İbn Kesîr (ö.774/1372), Allâh'ın kullarına Kur'an'ı iyice düşünmelerini emrettiğini ve O'nun belağat içeren lafızlarını ve muhkem mânâlarını uygun düşmeyecek şekilde yorumlamaktan men ettiğini ifade ediyor.¹⁴¹

İsmail Hakkı Bursevî, âyette geçen "tedebbür" kelimesini, kök anlamı doğrultusunda tefsîr etmekte; "işlerin arka planına ve sonuçlarına bakmak/işlerin sonuçları üzerinde nazar/düşünmekten ibarettir."¹⁴² şeklinde açıklamakta ve âyetten murâdın ise; "Kur'an-ı Kerîm'in içindeki öğütleri ve sakındırmaları araştırıp gözden geçirmiyorlar mı? Bunu yapsalar da mahveden günahları işlemeseler ya!" demek olduğunu belirtmektedir.¹⁴³ Bursevî'ye göre "tedebbür", âlimler için, umûmîleştirilmiştir.¹⁴⁴ Yani bütün âlimler, "tedebbür" edenlerden kabul edilmiştir.

Elmalılı, âyette geçen "أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ" ibaresini tefsîr ederken, kelimenin kökünde bulunan **bir işin sonunu düşünmek** anlamına göre şöyle yorumlamaktadır: "Kendilerinden başka kimsenin haberdar olmadığı durumları, fikirlerini ve sırlarını Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in, olduğu gibi ve ihtilafsız haber verdiğini görüyorlar. Bunu tedebbür etmeleri/sonunu düşünmeleri ve Allâh tarafından olduğunu doğrulamaları gerekir. Kur'an'ın ne verdiği haberlerinde, ne vaad ve tehdidinde, bunların aksine gelişen hiçbir şey bulunamamıştır ve bulunamaz."¹⁴⁵ Dikkat edilirse Elmalılı "tedebbür" kelimesini aynen kullanmaktadır. Elmalılıya göre tedebbür, aklî, tezekkür ise naklî cihetlerde olması gerekir.¹⁴⁶

Şu halde "tedebbür" kelimesi, "te'akkul" ve "tefekkür" kelimeleriyle "düşünme" anlamının ortak paydasında birleşse de, onlardan oldukça farklı bir

¹⁴⁰ Nesefî, a.g.e., a.y.

¹⁴¹ İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (I-IV) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1388/1969, c.I, s.529.

¹⁴² Bursevî, a.g.e., c.VIII, s. 25. [إفان التدبر عبارة عن النظر في عواقب الأمور]; s. 518. [التدبر النظر في دين الأمور و [عواقبها]

¹⁴³ Bursevî, a.g.e., c.VIII, s.518.

¹⁴⁴ Bursevî, a.g.e., c.VIII, s.25.

¹⁴⁵ Elmalılı, a.g.e., c.II, s.1401.

¹⁴⁶ Elmalılı, a.g.e., c.VI, s.4094.

anlam yapısına sahiptir. “Tedebbür”ün esas anlamı, insanın geleceğe dâir hususları önceden düşünmeye başlamasıdır. İşlerin âkibetini, sonunu düşünmesidir. Dolayısıyla, Kur’ân’ın Türkçe’ye çevirilerinde bu kelimenin kök anlamına uygun çeviriler yapılması, âyetlerin derûnundaki mânânın daha doğru bir şekilde meâl okuru tarafından algılanmasını sağlayacaktır. Aksi halde “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفُرَّانَ” ibaresini sadece “Onlar Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı?” diye çevirmek yerine, “Onlar Kur’ân (’da anlatılan hususların) sonuçlarını düşünmüyorlar mı?” şeklinde kavramsal çevirisini yapmak; hem kelimenin kök anlamına sâdık, hem de Kur’ân’ın rûhuna daha uygun bir çeviri olacaktır. Neticede “her çeviri bir yorum”¹⁴⁷ veya “her meâl bir tefsir”¹⁴⁸ olduğuna göre, Kur’ân’da geçen bir âyeti ve bu âyeti oluşturan kelimeleri Türkçe’ye çevirirken, olabildiğince hassas davranmalı, aceleye getirmeden, baştan sona Kur’ân-ı Kerîm’in siyâkı/bağlamı daima göz önünde ve zihinde bulundurulurak, mânâ incelikleri okuyucuya aksettirilmelidir.

Kur’ân’da Allâh’ın, kullarından “tedebbür” etmelerine dâir irâdesi, insanların akıllarını yorarak, Kur’ân âyetleri üzerinde odaklanmaları ve yoğunlaşmalarına dâir irâdesi anlamına gelir. Kur’ân’ı okuyanlar, böylece âyetlerde anlatılanlardan gerekli sonuçları çıkararak, hem kendilerinin hem de içinde yaşadıkları toplumun âkibetlerini düşünerek, gereken önlem ve tedbirleri alacaklar; bu doğrultuda hareket edeceklerdir. Zaten Allâh, son vahyi olan Kur’ân’da, onu okuyan, dinleyen muhataplarından sadece “tedebbür”ü değil, aynı zamanda “tezekkür” etmelerini de emretmektedir. Bu yüzden şimdi de tezekkür kelimesini inceleyelim.

2.4. “ذِكْر/Zikr” ve “تَذَكَّر/Tezekkür”

Kur’ân-ı Kerîm’de, “düşünmek, hatırlamak, anmak”, özellikle “geçmiş düşünerek hatırlamak” anlamına gelen “ذِكْر/zikr”¹⁴⁹ ve “تَذَكَّر/tezekkür” kelimeleri,

¹⁴⁷ Koç, Turan, “Çeviri ve Kur’ân’ın Türkçe Çevirileri”, 2.Kur’an Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler, 4-5 Kasım 1995, Bilgi Vakfı Yayınları:5, 1.Baskı, Ankara 1996, s.248.

¹⁴⁸ Özsoy, Ömer, “ ‘Çeviri Kuramı’ Açısından Kur’an Çevirisi Sorunu”, 2. Kur’an Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler, 4-5 Kasım 1995, Bilgi Vakfı Yayınları:5, 1.Baskı, Ankara 1996, s.253, 257, 267.

¹⁴⁹ “Zikr” kelimesinin, Kur’ân’daki anlamlarını ayrıntılı şekilde ele alan bazı çalışmalar için bkz. Yıldız, Mehmet, Kur’ân-ı Kerîm’de Zikir Kavramı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), E.Ü., S.B.E., Kayseri 1995, ss.45-55; Kahveci İhsan, Kur’ân’da Zikir Kavramı ve Boyutları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü., S.B.E., İstanbul 1995, ss.30-50; Çoban, İsmail, Kur’ân ve Hadîs’e Göre Zikir Kavramı, (YYLT), S.Ü., S.B.E., Konya 1998, s.13-32; Varıcı, Âdem, Kur’ân’da Zikir Kavramı, (YYLT), A.Ü., S.B.E., Ankara 2000, ss.52-68; Koçar, Musa, “İslâm İnançları Açısından Zikir”, SDÜİFD, Yıl:2000, Sayı:7, Isparta 2001, ss.104-113; Karagöz, İsmail, Kur’ân’da Zikir Kavramı ve Allâh’ı Zikir, DİBY,

"ذِكْر/Ze-Ke-Ra" kökünün türevlerindedir. Sözlüklerde "ذِكْر /zıkr", bir şeyi telaffuz etmek, ezberlemek, ders edinmek, çokça okumak suretiyle bir şeyin hafızada tutulmasını kolaylaştırmak, **hatırlamak**, **unutmamak**, ezberlemek, istenilen bir şeyin zihinde yeniden canlandırılması, bilinen şeylerin devamlı olarak akılda tutulması¹⁵⁰ gibi anlamlara gelmektedir. İngilizce'de "zıkr"ın karşılığı "remembrance, bear in mind, think, to keep in mind, recollect" kelimeleri yer alırken; "tezekkür"ün karşılığında da "memory, remembrance, recollection" kelimeleri bulunmaktadır.¹⁵¹

Kur'an'da türevleriyle birlikte 292 âyette geçen¹⁵² "zıkr" kelimesi, "Allâh'ı dille hamd, tesbîh ve tekbir şekliyle övmek; nimetlerini anmak, bunları kalple hissetmek ve **tefekkün etmek**; kulluğun gereklerini akıl, beden ve mal ile yerine getirmek; namaz kılmak, dua ve istiğfarda bulunmak, kevnî âyetler üzerinde **düşünmek** şeklindeki mânalarının yanı sıra Kur'an, önceki kutsal kitaplar, levh-i mahfûz, vahiy, ilim, haber, beyan, ikaz, nasihat, şeref, ayıp ve unutmamanın zıddı gibi anlamlarda da kullanılmıştır."¹⁵³

"Zıkr" kelimesinin sözlük anlamlarıyla, Kur'an-ı Kerim'de geçen anlamları¹⁵⁴ arasında genellikle bir uyum bulunmakla birlikte, Kur'an'da, bu

Ankara 2002, s.14-21; Yaman, Vezire, *İtikâdî Açıldan Zikir Kavramı*, (YYLT), M.Ü., S.B.E., İstanbul 2010, ss.6-38.

¹⁵⁰ Ferâhidî, *a.g.e.*, c.V, s.346; Ezherî, *a.g.e.*, c.X, s.162; Cevherî, *a.g.e.*, c.II, s.664-665; İbn Fâris, *a.g.e.*, c.II, s.358; Râğib İsfahânî, *a.g.e.*, s.328; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, c.I, s.314; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c.IV, s.308; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c.II, s.36; *Besâir*, c.III, s.9-11; Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s.67; Wehr, H., *a.g.e.*, s.310.

¹⁵¹ Wehr, H., *a.g.e.*, s.310.

¹⁵² Abdülbâkî, M. F., *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, ss.270-275.

¹⁵³ Öngören, Reşat, "Zikir", *DİA*, c.XLIV, s.409.

¹⁵⁴ Dâmegânî, Kur'an-ı Kerim'deki bağlamlarına göre "zıkr" kelimesinin anlamlarını, âyetlerden misaller vererek açıklamaktadır. Onun tesbitlerine göre "zıkr" kelimesinin anlamları şunlardır: 1. Salih amel, 2. Dil ile zıkr, 3. Kalb ile zıkr, 4. Kıssa ve bir işe dâir zıkr, 5. Hıfz/koruma, ezberleme, 6. Vaaz/Öğüt, 7. Şeref, 8. Haber, 9. Vahy, 10. Kur'an, 11.Tevrat, 12. Levhu'l-Mahfûz, 13. Beyân, **14.Tefekkün**, 15. Beş vakit namaz, 16. Tek Namaz, 17. Tevhîd, 18. Rasûl. Bkz. Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'an*, s.180-183; İbnu'l-Cevzî de, müfessirlerin "zıkr" kelimesinin Kur'an'daki anlamlarının yirmi tane olduğunu bildirdiklerini söyler ve onları şöyle sıralar: 1. Dil ile zıkr, 2. Kalp ile zıkr, 3.Söz, 4.Haber, 5.Öğüt/Vaaz, 6.Tevhîd, 7.Vahiy, 8. Kur'an, 9.Tevrat, 10.Şeref, 11. İtâat, 12. Hıfz/Ezberleme,13. Beyân, 14.Beş Vakıt Namaz, 15. Cum'a Namazı, 16. İkinci Namazı, 17. Ğayb, 18. Levhu'l-Mahfûz, 19. Allâh'a Hamd ve Sena, 20. Rasûl. Bkz. İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebî'l-Ferac Abdîrahmân (ö.597/1201), *Nuzhetu'l-'A'yuni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir*, (Tahk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım Râzî), Muessesetu'r-Risale, 2. Baskı, Beyrut 1405/1985, s.301-302. Aynı şekilde Fîrûzâbâdî, "Zıkr" kelimesinin, Kur'an'da geçtiği siyâka göre 20 ayrı anlamda kullanıldığını belirtmektedir. Fîrûzâbâdî'nin tesbitlerine göre "Zıkr"ın Kur'an'daki anlamları büyük bir çoğunlukla, İbnu'l-Cevzî'nin tesbitleriyle benzerlik arzetsede de aralarında bazı farklar vardır: 1. Dil ile zıkr, 2. Kalb ile zıkr, 3. Vaaz/Öğüt, 4. Tevrat, 5. Kur'an, 6. Levhu'l-Mahfûz, 7. Hz. Peygamber'in Risaleti,

kavramın anlam alanının daha da genişletilerek özel anlamlar da kazandırıldığını görmekteyiz. “Zikr” kelimesi, “*unutmamak, hatırdâ tutmak*” gibi sözlük anlamlarını yansıtırken, Kur’ân’da ise, Allâh’ı, O’nun buyruklarını, mesaj ve uyarılarını unutmamayı, onları kişinin benliğinde yaşamasını ifade eder hale gelmiştir. Allâh’ın, genelde bütün mesajlarına özeldir Kur’ân-ı Kerîm’e “*الذکر/ez-Zikr*” denilmesi, vahyin, insanlara sürekli bir biçimde Allâh’ı hatırlatıcı hususları ihtiva etmelerindedir.¹⁵⁵

Ebû Hilâl Askerî’ye göre, “zikr”, “unutma sonrası meydana geldiği takdirde *‘ilm* diye isimlendirilir. Genellikle zorunlu ‘ilmlerde zikr söz konusudur. Allâh Teâlâ, unutma ile vasıflandırılmayacağı için zikr ile de nitelendirilemez. Zikr, sehv’in (unutmanın, yanılmanın), *‘ilm* ise *cehl*’in zıddıdır. Bir şeyi zikretmek (anmak, hatırlamak) ile o şeyi cehl (bilmemek) ifadeleri, sâdece bir yönü ile bir araya getirilebilir. *ذکر الشيء /Bir şeyi hatırlattı*’ ifadesi, o insanın bir şeyi önce bilmesini, sonra unutmasını gerektirir. Dolayısıyla onu tekrar hatırlamasının bazı sebepleri vardır. Çünkü ‘zikr’, unutulduktan sonra ortaya çıkan ilimdir.”¹⁵⁶

Râğıb İsfahânî’nin tesbitlerine göre “*ذکر /zikr*”, insanın elde ettiği bilgileri kendisi vasıtasıyla koruyabildiği nefsin bir durumudur. Tıpkı “*حفظ/Hıfz*” kelimesi gibi; fakat “*حفظ/Hıfz*” bilginin elde edilmesi, “*ذکر /zikr*” ise bahse konu bilginin *akla geri getirilmesi* anlamındadır. Bazen onunla, bir şeyin kalbe gelmesi veya söylenen söz kastedilir. Bu sebeple “*ذکر /zikr*”in iki kısma ayrıldığı söylenmektedir: Kalb ile zikir ve dil ile zikir. Bunların her biri de iki şubeye ayrılır: 1. Unutulan şeyi zikretmek/hatırlamak; 2. Unutulan şeyi değil de hâfızada bulunanı sürekli anmak.¹⁵⁷ Unutulan şeyi hatırlama anlamında Kur’ân’da geçen şu âyet güzel bir misaldir:

“*Genç, قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوْيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ...*”¹⁵⁸
*‘Gördün mü? Kayaya sığındığımız sırada balığı unutmuşum. Doğrusu (hatırlamak suretiyle) sana söylememi bana ancak şeytan unutturdu...’*¹⁵⁸

Yine Allâh Teâlâ “*فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ*”/Beni hatırlayın/anın ki, ben de sizi hatırlayayım/anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin!”¹⁵⁹

8. İbret, 9. Haber, 10. Rasûl, 11. Şeref, 12. Tövbe, 13. Beş vakit namaz, 14. İkinci namazı, 15. Cum’a namazı, 16. Bir kusurdan dolayı özür dileme, 17. Şefaât, 18. Tevhîd, 19. Minnet Duymak, 20. İtaat ve hizmet. Bilgi için bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.III, s.13-15.

¹⁵⁵ Se’âlibî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd (ö.875/1471), *Tefsîru’s-Se’âlibî (el-Cevâhiru’l-Hisân li Tefsîri’l-Kur’ân)* (I-V), (Tahk. Ali Muhammed Muavvid, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Abdulfettâh Ebû Sunne), 1. Baskı, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Muessesetu’t-Târîhi’l-Arabî Beyrut 1418/1997, c.II, s.53; Bilgiz, Musa, “Kur’ân’da Zikir Kavramının Anlam Alanı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, Erzurum 2006, s.208.

¹⁵⁶ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s.85.

¹⁵⁷ Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s.328-329; Benzer bilgiler için ayrıca bkz. Dâmegânî, *a.g.e.*, s.180-183.

¹⁵⁸ Kehf 18/63.

buyurmaktadır ki, "zıkr" kelimesi burada da "hatırlamak, anmak" anlamına gelmektedir. Aynı zamanda âyet, dolaylı olarak, "Siz beni unutmayın ki, ben de sizi unutmayayım..." anlamına da gelebilir. Nakledildiğine göre, Hz. Mûsâ Aleyhisselâm; 'Yâ Rab, ben sana nasıl şükredebeyim?' diye sorunca, Allâh Teâlâ; "Beni unutmaz, sürekli hatırlarsın; beni hatırladığın zaman da şükretmiş olursun; fakat beni unutursan, işte o zaman nankörlük etmiş olursun."¹⁶⁰ buyurmuştur.

“الله يعلم أني لست أذكره وكيف أذكره إذلست أنساه / Sen öğüt verip hatırlat. Çünkü hatırlatmak mü'minlere fayda verir.”¹⁶¹

Fahrüddîn Râzî'ye göre "zıkr", insanın zâil olan şekilleri geriye döndürmeye çalışması sonucunda onların geriye dönüp, bu çabadan sonra meydana gelmesi ve zihinde onların yeniden canlanmasıdır.¹⁶² Fahrüddîn Râzî'nin de belirttiği üzere, şayet idrâkten önce, bir kaybolma/zeval söz konusu değilse, bu idrâk bir zıkr olarak isimlendirilemez. Bu nedenle şair¹⁶³ şöyle demektedir:

الله يعلم أني لست أذكره وكيف أذكره إذلست أنساه

"Allâh biliyor ki, ben onu hatırlamadım (zıkr); nasıl hatırlayayım ki; çünkü hiç unutmadım."

Bu beyitleriyle şair, unutmanın meydana gelmesini, hatırlamanın şartı kılmaktadır. Mânânın gönülde meydana gelmesinin sebebi olduğundan dolayı, söz de "القول" diye isimlendirilir. Allâh Teâlâ "إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ" / Muhakkak ki zıkr (Kur'an-ı Kerim)i Biz indirdik, onun koruyucuları da ancak Biz'iz."¹⁶⁴ buyurmaktadır. Burada bir tefsîr inceliği vardır ki, o da şudur: Allâh; "فَاذْكُرُونِي" / "Beni hatırlayın/anın ki, ben de sizi hatırlayayım/anayım."¹⁶⁵ buyurmuştur.¹⁶⁶

Fahrüddîn Râzî, "tezekkür"ün yani bir şeyi düşünmek suretiyle hatırlamanın şöyle meydana geldiğini açıklamaktadır: Akılda/dimağda/zihinde kaydedilen şekillerin/sûretlerin kaybolup, aklî güç de bu kaybolan şeyleri geri getirmeye çabalayınca, işte bu tezekkürdür/geçmişî düşünerek hatırlamaktır. Hatırlamanın/tezekkürün, Allâh'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği bir sırrı vardır. O da şudur: Hatırlamak, bu silinip kaybolan sûretlerin geri döndürülmesi çabasıdır.¹⁶⁷

¹⁵⁹ Bakara 2/152.

¹⁶⁰ İbn Kesîr, a.g.e., c.I, s.196.

¹⁶¹ Zâriyât 51/55.

¹⁶² Fahrüddîn Râzî, a.g.e., c.II, s.222.

¹⁶³ Fahrüddîn Râzî, şairin kim olduğunu belirtmemektedir.

¹⁶⁴ Hicr 15/9.

¹⁶⁵ Bakara 2/152.

¹⁶⁶ Fahrüddîn Râzî, a.g.e., c.II, s.222-223.

¹⁶⁷ Fahrüddîn Râzî, a.g.e., c.II, s.222.

Ebu'l-Bekâ “tezekkür”ü, “nefsin, bilinen şeyleri hatırlamaya çalışması”; “zikır”i ise, “istenilen sûretin, zihne dönmesi”¹⁶⁸ diye tanımlamaktadır.

“Tezekkür”, düşünme fiilinin naklî yani ilâhî boyutunu ifade etmektedir. Daha genel bir ifadeyle “tezekkür”, evrende bulunan bütün varlıklardaki sonsuz rahmet eserlerini ve san’at delillerini düşünerek kendi eksikliğini görmek ve Allâh’ın kudret ve azametini anlamaya gayret etmektir. “Tezekkür”de, bir bakıma üzerinde düşünülen varlıkların türlerini, özelliklerini hatırlayarak, dikkate alarak “hakikati” anlama çabası söz konusudur. Allâh’ı gereği gibi yani O’nun istediği şekilde tanımak, ancak bu hakikati anlama hususunda zihnî ameliye yapanlara yani tezekkür edenlere hastır.¹⁶⁹

“Tezekkür” kelimesinin ne anlama geldiğine dâir klâsik tefsîrlerde yaptığımız araştırmada, genellikle “öğüt ve ibret almak, ders çıkarmak” anlamında yorumlandığını görmekteyiz. Meselâ, “وَلْيَتَذَكَّرْ أُولُوا الْأَلْبَابِ”¹⁷⁰ âyetini Taberî, “ليعتبر / *Akıl ve anlayış sahipleri Kur’ân’da geçen âyetlerden ibret alsınlar diye*”¹⁷¹ tefsîr etmektedir.

Beğavî de “وَلْيَتَذَكَّرْ أُولُوا الْأَلْبَابِ”¹⁷² ibaresini “*Öğüt alırlar*”¹⁷³ diye yorumlamaktadır.

Ebu'l-Ferac İbnu'l-Cevzî, “إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ”¹⁷⁴ ibaresinde geçen “tezekkür” kelimesini “الاتعاض / *Öğüt ve ders almak*”¹⁷⁵ diye tefsîr ederken, “وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ”¹⁷⁶ ibaresinde geçen “يَتَذَكَّرُ” kelimesini, “*tefekür etmek/derinlemesine düşünmek*”¹⁷⁷ diye yorumlamaktadır.

Kurtubî “tezekkür” kelimesinin “öğüt ve ibret almak” ve “tedebbür etmek” mânâsında olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁸

¹⁶⁸ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s.67.

¹⁶⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, c.V, s.3611; Karaman, Hayreddin ve Diğerleri, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr* (I-V), 3. Baskı, DİBY/590, Ankara 2007, c.III, s.342-343; Bilgiz, M., “Kur’ân’da Zikir”, s.211.

¹⁷⁰ Sâd 38/29.

¹⁷¹ Taberî, *a.g.e.*, c.XX, s.80.

¹⁷² Bakara 2/221.

¹⁷³ Beğavî, *a.g.e.*, c.I, s.255.

¹⁷⁴ Ra’d 13/19.

¹⁷⁵ Ebu'l-Ferac İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahmân Ali b. Muhammed (ö.597/1200), *Zâdu'l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr* (I-IX), el-Mektebetu'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut 1404/1984, c.IV, s.323; İbnu'l-Cevzî, tefsîrinin diğer yerlerinde de “tezekkür” kelimesini “الاتعاض / *öğüt ve ders almak*” anlamında tefsîr etmektedir. Bilgi için bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c.VII, s.126, 210;c.IX, s.122.

¹⁷⁶ Bakara 2/269.

¹⁷⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c.I, s.324.

¹⁷⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, c.XIII, s.87.

Mutasavvıflara göre, “tezekkür” ile “tefekkür” birbirleriyle yakından ilgili iki kavramdır. Zira tefekkür, zikrin olgunlaşması için ileri bir merhaledir. Zikrin gerçeği harf ve sestten uzaktır. Zikir, gönülden Hakk’a duyulan muhabbetir. Kur’ân-ı Kerîm’de zikrin yanında tefekkür ve tezekküre de çağrı yapılmaktadır. “*Allâh’ı zikretmek/anmak şüphesiz en büyük ibâdetdir.*”¹⁸⁶ âyetinden hareket eden bazı sûfler, zikri namazdan ve tefekkürden daha muteber kabul etmişlerdir. Çünkü bu amel, sadece ulvî rûha sahip kişiler tarafından yerine getirilebilir.¹⁸⁷

Kur’ân’da “tezekkür” ile “tefekkür” ayrılmaz bir bütün halinde, mü’minin en önemli vasfı olarak nitelendirilmekte, hem evren hem de Kur’ân âyetleri üzerinde “tedebbür” ve “tezekkür” edilmesi önerilmektedir:

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْخِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ /Göklerin ve yerin yaradılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde gönülleri ve akılları iyi kavrayanlar için birçok belirti ve işaret vardır. Gönül ve akılları iyi kavrayanlar o kimselerdir ki ayakta iken otururken ve yatarken sürekli Allâh’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin düşünceye dalarlar ve şöyle derler ‘Ey Rabbimiz sen bunları boşuna yaratmadın. Sen boş şeyler yaratmaktan münezzehsin. Artık bizi Cehennem azabından koru.’”¹⁸⁸

“*Bu Kur’ân, âyetlerini(n) kitabı gönderildiğinize mübarek ayatları okuyun ve düşününler ve akıl sahipleri (geçmişte olanları) hatırlayarak öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.*”¹⁸⁹

Bütün bu âyetlerde, “tefekkür”, “tedebbür” ve “tezekkür” arasında çok sıkı bir bağın olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Zira “tefekkür”, zikrin bir üst merhalesidir. İnsan da melekût âlemine ait bir varlıktır. Dolayısıyla insanın bir bakıma evrenin mikrokosmu olduğunu daha iyi anlayabilmesi için tefekkür-zikir ikilisini tamamıyla içselleştirmesi gerekmektedir. İnsan, Allâh’ın ahlâkı ile ahlâklandıkça bu durumu daha iyi algılamaya başlayacaktır. Marifet ve muhabbetin, **zikir** ve **fikir** ikilisi olmadan gönülden yerleşmesi mümkün değildir. Tefekkür ve zikir, amelle ilim arasında bir köprüdür. Eğer insan gerçek anlamda mutluluğa ulaşmak istiyorsa, mâsîvadan yüz çevirmeli ve hayatını “**fikru’l-lâzım**” ve “**zikru’d-**

¹⁸⁶ Ankebût 29/45. Âyetin tamamının metni ve meâli şu şekildedir: “*أَتْلُ مَا أُوْحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمَّ / الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ (Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru/devamlı kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor. Allâh’ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allâh yaptıklarınızı biliyor.*”

¹⁸⁷ Tenik, Ali-Göktaş, Vahit, “Tasavvufi Düşüncede Zikir ve Zikrin Benlik İnşasına Etkisi”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, (Ocak-Haziran), 8 (15), s.274-275.

¹⁸⁸ Âl-i İmran 3/190-191.

¹⁸⁹ Sâd 38/29.

dâim" içinde geçirmelidir. Ma'rifetin oluşması, tefekkürün tam olarak gerçekleşmesiyle meydana gelir. Hakk'a olan muhabbet/sevgi ve yakınlık/üns ise O'nu çokça ve devamlı olarak zikretmekle gerçekleşir. Fikir/tefekkür, aynı zamanda zikri de kapsadığı için, içerdiği anlam itibarıyla zikre göre daha geniş ve daha üstündür.¹⁹⁰

Gazzâlî'nin de belirttiği gibi "tezekkür" -çalışmamızın ikinci kısmında inceleyeceğimiz- "i'tibâr" ve "nazar" kelimeleri her ne kadar müsemma itibarıyla bir iseler de *mânâları ayrı ayrıdır*. Nitekim "الصَّارِمُ/Sârim", "المُهَنْدُ/Muhenned" ve "السَّيْفُ/Seyf" kelimeleri her ne kadar bir şey hakkında söylenirse de itibarları muhtelifdir. Bu kelimelerin hepsi "kılıç"ın vasıflarıdır. "Kılıç"a "sârim" denmesi, kesiciliği bakımındandır. "Muhenned" sözü ise, yapıldığı Hindistan'a nisbetle ona delâlet eder. "Seyf" ise, yeri ve kesiciliği nazara alınmadan mutlak surette kılıca delâlet ediyor. "İ'tibar", "ibret ve ders alma" da böyledir. Yâni üçüncü ma'rifeti elde edebilmek için evvelki iki bilgiyi hazırlamaktır. Şâyet ilk iki ma'rifetten üçüncüye geçemez ve neticeye ulaşamazsa, buna "i'tibar ve ibret alma" değil, "tezekkür" denir. Buna nazar ve tefekkür denmesi, üçüncü ma'rifeti araması bakımındandır. Üçüncü ma'rifeti aramayan kimseye nâzır ve düşünür denmez. ***Her mütefekkir mütezekkirdir fakat her mütezekkîr, mütefekkir değildir.*** Tefekkür olan her yerde tezekkür de vardır. Fakat tezekkür olan her yerde tefekkür olmayabilir. Tezekkürün faydası kalbde yerleşip oradan silinmemeleri için ma'rifetleri hatırlamaktır. "Tefekkür"den murâd, bilgiyi çoğaltıp mevcut olmayan üçüncü ma'rifeti elde etmektir. İşte tezekkür ile tefekkür arasındaki fark budur. Tefekkür, zikir ve tezekkürden de hayırlıdır.¹⁹¹ Zîra fikir, zikirdir. Aynı zamanda zikirde de fazladır. Kalbin zikri, âzâların amelinden hayırlıdır. Hattâ amelin şerefi, zikir ve tezekkür sayesinde. Fikir, zikrin de üstünde olduğuna göre, bütün amellerden üstündür. Sevilmeyen şeylerden, sevilen şeylere, dünya hırs ve tama'ından zühd ve kanâate insanı iten kuvvetin de tefekkür olduğu söylenir. Müşâhede ve takvâyı da ihdâs eden kuvvetin zikir olduğu söylenir. Bunun için Allâh Teâlâ; *وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا لَهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحَدِّثُ لَهُمْ ذِكْرًا*; *İşte böylece biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik ve Allâh'a karşı gelmekten sakınsınlar yahut bu (kitap) onlarda yepyeni bir **bilinç uyanıklığı meydana***

¹⁹⁰ Tenik, A., Gökteş, V., a.g.m., s.276.

¹⁹¹ Gazzâlî'nin bu görüşünün aksine Süleyman Ateş, "tezekkür"ün, tefekkür'ün üstünde olduğunu belirtmektedir. Ateş'e göre, "tefekkür"; aramak, "tezekkür" ise bulmaktır. Tefekkürle tezekkür doğabilir. Tezekkür, başlangıçta yapılan eylemlerle, ibadetlerle gayeleri aramaktır. Unutmanın karşıtı olan tezekkür, zikredilenin sûretini kalbde bulundurmadır. Tefekkür'e göre tezekkür'ün durumu, aranan ile arama arasındaki ilişki gibidir. Bkz. Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kur'an Araştırmaları Müessesesi, İstanbul tsz., c.XXI, s.304.

getirsin/onlara bir uyarı versin diye onda tehditleri teker sıraladık”¹⁹² buyurmuştur.¹⁹³

Bursevî’ye göre “tezekkür”, ehl-i ilmin büyüklerine mahsus haşyet ve saygının vukûu içindir. Bursevî’nin isim vermeden beyan ettiği kimselere göre tefekkür, nefsânî sıfatlarla kalbin perdelenmesi (örtülmesi, engellenmesi) sebebiyle, maksadı kaybetmek ânında meydana gelirken; tezekkür, perdenin kalkması ve ilk aslî fitrata dönüş ânındadır. Tezekkür sayesinde insan, ezelde nefse yerleşen tevhit ve ma’rifetleri hatırlar. Şu halde Hakk’ın kelâmından maksat sadece lafızları ezberlemek değil, tefekkür, tezekkür ve onunla öğüt almaktır. Kur’ân (okumak)’dan maksat onun hükümleriyle amel etmektir.¹⁹⁴

Nitekim bu bağlamda Kur’ân’da geçen; “وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خُلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْكُرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا / O, öğüt/ibret almak isteyen ve çok şükredici olmayı dileyen kimseler için gece ile gündüzü birbiri ardınca getirendir.”¹⁹⁵ âyetinin tefsîrinde Elmalılı; “aklına başına alıp eksiğini tamamlamak, ilmî veya amelî bir iş görmek isteyenler için gece ve gündüzün birbiri ardınca gelmesinde bir hikmet vardır. Düşünmeye ve vazife görmeye niyeti olmayan tembel kimseler için ise zamanın değişmesinde hiçbir mânâ yoktur” demekte ve “Tezekkür” kelimesini şu şekilde tanımlamaktadır: “Allâh’ın rahmet eserlerini ve san’at delillerini **düşünerek** kendi eksikliğini, san’atkâr Hâkim’in kudret ve rahmâniyyetini anlamak”¹⁹⁶ demektir.

¹⁹² Tâ Hâ 20/113. Muhammed Esed, bu âyeti şöyle çevirmiştir: “İşte böylece bu [vahyî mesajı] Biz sana Arap diliyle (ifade edilmiş) bir hitâbe olarak indirdik ve onda her türden uyarıyı apaçık dile getirdik ki, insanlar Bize karşı sorumluluk bilinci taşısunlar yahut bu (kitap) onlarda yepyeni bir bilinç uyanıklığı meydana getirsin.” Esed, bahse konu âyetin meânine düştüğü dipnotta şu bilgileri vermektedir: “Lâfzen ‘Bilinçli ve duyarlı olsunlar ve bu(kitap) onlarda bir hatırlama/bir uyanma meydana getirsin’. Burada ‘hatırlama’ Allâh’tan yana bir hatırlama anlamındadır. ‘أحدس/Ahdese’ fiili ‘bir şeyi var etti, yani yeniden yahut ilk defa meydana getirdi’ demektir. Zikr ismi ise ‘rememberence/hatırlama/hâtıra’ yahut ‘bir şeyin akıldâ tutulması’ veya ‘Akla getirilmesi’ yani awareness/bilinç düzeyine çıkması/çıkartılması demektir.” Asad, M., a.g.e., s.483; Aynı eserin çevirisi için ayrıca bkz. Kur’ân Mesajı, s.640.

¹⁹³ Gazzâlî, *İhyâ*, c.IV, s.412-413.

¹⁹⁴ Bursevî, a.g.e., c.VIII, s.25. Bursevî’nin naklettiği bir rivayete göre Hz. Osman Radyallâhu Anh, Kur’ân’ın tamamını sadece bir rekatta hem de tedebbür ve tefekkür edebilerek hatmetmiştir. Fakat o, tedebbür ve tefekkür edemeyenler, mânâsını anlamadan okuyanlar için bunu mubah görmemiştir. Bilgi için bkz. Bursevî, a.g.e., c.V, s.16; Bir başka rivayette ise bir gün Hz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz’e bir adam gelir ve “Allâh’ın sana öğrettiklerinden bana da öğret” deyince, Peygamber Efendimiz o şahsa Kur’ân öğretmesi için bir başka sahâbîyi görevlendirir. O sahâbî de, gelen o şahsa Zilzâl suresini “فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ” âyetlerinin sonuna kadar öğretince, bahse konu kişi; “Bu kadarı bana kâft” der. Durum Hz. Peygamber Efendimiz’e bildirilince; “O şahsı serbest bırakın, zira O (Kur’ân’ı) derinlemesine anlamıştır.” buyurdu. Bursevî, a.g.e., c.VIII, s.25.

¹⁹⁵ Furkân 25/62.

¹⁹⁶ Elmalılı, a.g.e., c.V, s.3611. [Allâh’ın asârî rahmet ve bürhanı san’ati düşünerek kendi noksanını ve Sâniî Hakîmin kudret ve rahmâniyyetini anlamak]; Ayrıca bkz. Soyalan,

Elmalılı tefsiri'nin bir başka yerinde ise "tezekkür" kelimesini "*iyice hatırda tutmak ve âyet-i kerîme'de beyan edilen hususların zımnındaki derin muhteviyâtı düşünmek suretiyle mücebiyle amel etmek*"¹⁹⁷ diye açıklamakta ve tezekkür'ün "*naklî cihetlerde olması gerektiği*"¹⁹⁸ni belirtmektedir.

Kur'ân'da "tezekkür" kelimesi "*düşünüp öğüt almak*" anlamında "51" yerde geçmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: "وَهُمْ يَصْطَرِحُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلْ أُولَئِكَ نَعْمَلُ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ /Onlar cehennemde, 'Ey Rabbimiz! Bizi buradan çıkar ki dünyada iken işlemekte olduğumuzdan başka ameller, sâlih ameller işleyelim' diye bağırsırlar. (Onlara şöyle denilir): 'Sizi, düşünüp öğüt alacak kimsenin düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı? Size uyarıcı da gelmişti. Öyle ise tadın azabı. Çünkü zalimler için hiçbir yardımcı yoktur.'"¹⁹⁹

"إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَتَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ" /Şüphe yok ki Allâh'a karşı gelmekten sakınanlar, kendilerine şeytandan bir vesvese dokunduğunda **iyice düşünürler** (derhal Allâh'ı hatırlarlar da) sonra hemen gözleri açılır."²⁰⁰

وَحَاجَّةُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِي وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَن يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ أَعْيُنُكَ رُؤْيَا مَا تَدْعُونَ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ /Kavmi onunla tartışmaya girişti. Dedi ki: 'Beni doğru yola ilettiğin, Allâh hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Hem sizin ortak koştuğunuzdan ben korkmam; ancak Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ **düşünüp öğüt almayacak mısınız?**'"²⁰¹

"Tezekkür", Kur'ân'da zikrin en belirgin olarak kullanılan şeklidir ve sıradan bir düşünme fiili gibi algılanmamalıdır. Tezekkür hem geçmişe yönelik zihinsel bir çabayla hatırlamaktır. Hem de bilhassa Allâh'ın buyruklarına göre kişinin zihnini, kalbini, iç dünyasını ve davranışlarını yönlendirme gayreti içinde olmasıdır. Tezekkür, iyice düşünme, anlama ve unutmama, hafızayı sürekli canlı tutma becerisini gösterebilmektir. Allâh Teâlâ, insanlar arasından seçtiği elçileri vasıtasıyla bildirdiği âyetlerden, inananların ders, ibret ve öğüt almalarını irâde etmektedir. İbret ve öğüt alabilmek için tezekkür edilmesi lâzımdır. Hâlbuki beşer nısyân ile mâluldür. Geçmişte yaşananlar çok çabuk unutulmaktadır. Bu yüzden Kur'ân'da, hem Allâh'ın hem de bizâtihî Kur'ân âyetlerinin unutulmasına rıza gösterilmemektedir:

Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, Ağaç Yayınları, 1. Basım, İstanbul 2003, s.331.

¹⁹⁷ Elmalılı, a.g.e., c.III, s.2096.

¹⁹⁸ Elmalılı, a.g.e., c.VI, s.4094.

¹⁹⁹ Fâtır 35/37.

²⁰⁰ A'râf 7/201.

²⁰¹ En'âm 6/80.

“*Allâh'ı unutan ve bu yüzden Allâh'ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar fâsıkların ta kendileridir.*”²⁰²

“(Allâh) ‘Evet öyle. Âyetlerimiz sana geldi de sen onları unuttun. Aynı şekilde bugün de sen unutuluyorsun’ der.”²⁰³

“Zikr” ve “tezekkür” kelimeleriyle ilgili olarak yaptığımız bu kısa incelemede gördük ki, zikr ve tezekkür kelimeleri *geçmişe yönelik derin düşünme* eylemini ifade etmektedir. Tezekkür’ün hedefi mâzidir/geçmiştir ve geçmişi, unutulmuş veya unutulması muhtemel olanları “*hatırlama*”yla ilgilidir. Diğer bir deyişle, eğer “düşünme, tedebbürde olduğu gibi geleceğe değil de geçmişe yönelikse *tezekkür* adını alır ve ‘hatırlama, anma’ anlamına gelir.”²⁰⁴

Şu halde, “zikr” ve “tezekkür”ün Kur’ân-ı Kerîm’de, oldukça muhtevalı bir anlam alanına sahip olduğu görülmektedir. Genel olarak bu kelimeler, Allâh’ın birliğinin, sonsuz kudretinin alâmet ve nişanesi olan pek çok hususu tefekkür etmek anlamında kullanılmaktadır. İnsanlar tezekkür etmeye teşvik edilmekte, tezekkür etmeyenler, unutanlar, tefekkür etmeyenler uyarılmaktadır. Burada şu hususu da belirtmeliyiz ki, “zikr” ve “tezekkür” kelimelerinin kök anlamı olan “hatırlamak, anmak, yâd etmek” anlamı, bu kelimelerin Kur’ân’da geçen diğer müştaklarındaki; “düşünmek, öğüt ve ibret almak, anlamak, bellemek, tanımak” gibi anlamlarıyla irtibatı vardır. Çünkü bir insan, daha önce öğrendiği, bellediği bir şeyi hatırlayamazsa onunla ilgili düşünce üretmez. Düşünemez. Sonuç itibarıyla de ondan gereken ders ve ibreti çıkaramaz ve öğüt alamaz.²⁰⁵

Dolayısıyla kelimenin kök/esas anlamıyla, Kur’ân’da geçen bütün türevlerinin bahse konu anlamları arasında, birbirleriyle zarf-mazruf misâli içli dışlı bir ilişki söz konusudur. Konuya bu açıdan bakıldığında “zikr” ve “tezekkür” kelimelerinin, Kur’ân siyâkındaki kazandıkları anlamlara göre tefsirlerinin yanında, kelimenin kökünde mündemiç bulunan anlamının da dikkate alınması yani “tezekkür”ü, “*geçmişe hatırlayıp, mâzide olanları düşünerek, geleceği inşa etmek ve geçmişte yapılan hataları yinelememek*” şeklindeki anlamı meâl okurlarına gösterilmeli, onlar da bu anlamlardan haberdar edilmelidir. Aksi takdirde günümüzde, Kur’ân’ın Türkçe çevirilerinde yapıldığı gibi kelimenin taşıdığı ince anlam farkları belirtilmeden “hep öğüt/ders almak”, “düşünmek”, “hatırlamak” şeklinde çevirmek, Kur’ân âyetlerinin gereği gibi anlaşılmasına veya eksik anlaşılmasına sebebiyet verecektir.

²⁰² Haşr 59/19.

²⁰³ Tâ Hâ 20/126.

²⁰⁴ Kutluer, İ., “Düşünme”, *DİA*, c.X, s.53.

²⁰⁵ Kahveci, İ., *Kur’ân’da Zikir Kavramı*, s.45.

Değerlendirme

Çalışmamızın birinci kısmında incelemeye çalıştığımız ve Kur'an'da "doğrudan düşünme anlamına gelen kelimeler"le ilgili olarak bir değerlendirme yapacak olursak, şu hususları söylememiz mümkündür. Bahse konu kelimelerin bir bakıma merkezinde/odak noktasında yer alan "تعقل /ta'akkul"; "geçmişte yaşananlar" ile "şu anda yaşananlar" arasında **bağ kurmak suretiyle**, öncekilerin düştükleri hataya düşmemek, aynı yanlışların yinelenmesine **engel olmaktadır**. "تفكر/tefekür" ise; bir şey üzerinde derinlemesine, en ince detayına kadar düşünmektir. Zihni, düşünülen şey üzerinde yormaktır. "تدبر/Tedebbür" kelimesi; "bir işin sonunu önceden düşünerek, buna göre gerekli önlemleri ve tedbirleri almak" anlamına gelir. Tedebbür, geleceğe yönelik bir düşünme eylemidir. "تذكر /Tezekkür" ise, "tedebbür"ün aksine, geçmişe dâir düşünmek ve hatırlamaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdübâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut trz.

Abdulmun'im Hıfînî, *Mu'cemu Mustalâhâti's-Sûfiyye*, Beyrut 1987.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö.1162/1748), *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs Amme's-tehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs* (I-II), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1351/1932.

Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, TDKY, AÜB, Ankara 1979.

Akgün, İbrahim, "Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, Nisan 2013, ss.55-80.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (I-III), AKDITYK; TDKY:439/3, 2.Baskı, Ankara 1995.

Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed Kârî (ö.1014/1605), *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevdû'a*, (Tahk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ), 2. Baskı, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1406/1986.

Alvânî, Mustafa, "Arap Dilinde Teradûf (Eş Anlamlılık)" (Çev. Galip Yavuz), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, Sivas, 1996, ss. 231-236.

Asad, Muhammad, *The Message of The Qur'an*, Dâr Al-Andalus, Gibraltar 1993.

Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kur'an Araştırmaları Müessesesi, İstanbul tsz.

Beğavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd (ö.516/1122), *Tefsîru'l-Beğavî, (Meâlimu't-Tenzîl)* (I-VIII) (Tahk. Muhammed Abdullah Nemr, Osman Cum'a Himyeriyye, Suleyman Muslim Hırş), Dâru't-Tayyibe, 1. Baskı, Riyad 1409/1989.

Beydâvî, Nâsiruddîn Abdullâh b. 'Umer b. Muhammed (ö.685/1286), *Tefsîru'l-Beydâvî (Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl)* (I-II), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1408/1988.

Bilgiz, Musa, "Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 3, İstanbul 2012.

-----, "Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, Erzurum 2006.

Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", *DİA*, c.II, s.238-242.

Bursevî, İsmâil Hakkı, (ö.1137/1724), *Tefsîru Rûhi'l-Beyân* (I-X), (Neşr. Halil Eser), Mektebetu Eser, İstanbul 1389.

Cevherî, İsmâil b. Hammad, (ö.393/1002), *es-Sihah Tâcu'l-Luga ve Sihahu'l-'Arabiyye* (I-VI), (Tahk. Ahmed Abdulğafûr Attar), Dâru'l-'İlm, 4.Baskı, Beyrut 1404/1984.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2000.

Curcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitabu't-Ta'rifât*, (Tahk. Abdulmun'im Hufnâ), Daru'l-İrşâd, Kahire 1412/1991.

Çetin, Mustafa, *Tefsîrde Dirâyet Metodu*, Kevser Yayını, İzmir 1997.

-----, "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: VIII, İzmir 1994.

Dâmegânî, Hasen b. Muhammed (ö.478/1085), *Kâmûsu'l-Kur'an (Islâhu'l-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm)*, (Tahk. Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl), Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 4. Baskı, Beyrut 1983.

De Boer, T.J., "Nazar", *İA*, c.IX, s.135-136.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Matbaası, 4. Ofset Baskı, Ankara 1980.

Ebu'l-Bekâ Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ Huseynî, (ö.1262/1845), *el-Kulliyât Mu'cemun fi'l-Mustalahâti ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, (Tahk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî), Muessesetu'r-Risale, 2.Baskı, Beyrut 1413/1993.

Ebu'l-Berekât Neseî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö.710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (Tefsîru'n-Neseî)*, (I-III), (Tahk. Yûsuf Ali Bedîvî), Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, Beyrut 1419/1998.

Ebû Dâvûd, Suleyman b. Eş'as Sicistânî (ö.275/888), *Kitabu'z-Zuhd, Rivâyetu İbni'l-Arabî, Dâru'l-Mişkâtî'n-Neşr ve't-Tevzî'*, (Tahk. Ebû Temîm Yâsîn b. İbrahim b. Muhammed, Ebû Bilal Ğuneym b. Abbâs b. Ğuneym), *Ahbâru Ali b. Ebî Tâlib ve Zuhdihi*, 1. Baskı, Kahire 1993.

Ebu'l-Ferac İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahmân Ali b. Muhammed (ö.597/1200), *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr* (I-IX), el-Mektebetu'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut 1404/1984.

Ebû Hilâl Askerî (ö.395?/1005?), *el-Furûk fi'l-Luğa*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 3. Baskı, Beyrut 1979.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır (ö.1361/1942), *Hak Dîni Kur'an Dili* (I-IX), Eser Neşriyat, Haznedar Ofset, İstanbul 1979.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö.370/980), *Tehzîbu'l-Luğa* (I-XIV), (Tahk. Abdu's-Selam Muhammed Harun- Ali Hasen Hilâlî ve Diğerleri), Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kâhire 1964-1967.

Fahru'd-Dîn Râzî (ö.606/1209), *Mefâtîhu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)* (I-XXXII+Fihrist), Beyrut 1401/1981.

Ferâhidî, Halil b. Ahmed (ö.175/791) *Kitâbu'l-'Ayn*, (I-VIII) (Tahk. Mehdi Mahzûmî-İbrahim Sâmraî), Beyrut 1409/1988.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, (ö.817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (I-IV), 2.Baskı, Mısır 1371/1952.

-----, *Besâir Zevi't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz* (I-VI), (Tahk. Muhammed Ali en-Neccâr), el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrut, trz.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (I-IV), Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1359/1939.

Gezgin, Ali Galip, *Tefsîrde Semantik Metod ve Kur'an'da "Kavm" Kelimesinin Semantik Analizi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

-----, *Kur'an'da Sevgi*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.

Hâris Muhâsibî (ö.243/857), *Kitâbu Maiyyeti'l- 'Akl ve Ma'nâhu ve İhtilâfu'n-Nâs fihî*, "*el- 'Akl ve Fehmu'l-Kur'an*" içinde, (Çev. Veysel Akdoğan), İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

'Irakî, Zeynuddîn Ebu'l-Fadl, Abdurrahmân b. Huseyn (ö.806/1403), *el-Muğni an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr fi Tahrîci mâ fi'l-İhyâi mine'l-Ahbâr*, (Gazzâlî, İhya'sının zeylinde), Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1358/1939.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allâh ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trz.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (ö.1393/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr* (I-XXX), Daru't-Tunusiyye, Tunus 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Ğâlib (ö.543/1148), *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (I-V+Fihrist), (Tahk. Abdu's-Selâm Abdu's-Şâfi Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebî'l-Ferac Abdurrahmân (ö.597/1201), *Nuzhetu'l-'A'yuni'n-Nevâzir fi 'İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir*, (Tahk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım Râzî), Muessesetu'r-Risale, 2. Baskı, Beyrut 1405/1985.

İbn Cuzeyy, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed Kelbî (ö.741/1340), *et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl* (I-II), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1415/1995.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed Hasen, (ö.321/1001), *Kitabu Cemhereti'l-Luga* (I-III), (Tahk. Remzî Munîr Ba'lebekkî), Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1.Baskı, Beyrut 1408/1987.

İbnu Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö.399/1008), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* (I-V), (Tahk. Ebû Abdillâh Huseyn Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa Kenz), Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1. Baskı Kahire 1423/2002.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya, (ö.395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga* (I-VI), (Tahk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1399/1979.

İbn Kayyim Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr (ö.751/1350), *Medâricu's-Sâlikîn Beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Neste'in*, I-III, Dâru'l-Hadîs, Kahire trz.

İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (I-IV) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1388/1969.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muslim Dineverî, (ö.276/889), *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, (Şârih: Seyyîd Ahmed Sakr), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3.Baskı, Beyrut, trz.

İbn Manzûr, Cemalu'd-dîn Muhammed b. Mukerrim (ö.711/1311), *Lisanu'l-Arab* (I-XV), Daru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1414/1994.

İbn Ruşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö.595/1198), *Kitâbu Fasli'l-Makâl ve Takrîru Mâ Beyne's-Şerîati ve'l-Hikmeti mine'l-İttisâl*, Dâru'l-Maşrîk, 4. Baskı, Beyrut 1986.

İbn Sîde, Ebu'l-Huseyn Ali b. İsmail Endelusî (ö.458/1065), *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'A'zam* (I-XI), (Abdu'l-Hamîd Hindâvî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1421/2000.

-----, *el-Muhassas*, (I-XVII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trz.

İşler, Emrullah, Özay, İbrahim, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, Fecr Yayınları, Ankara 2011.

Jeffery, Arthur tarafından neşredilen *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'ân ve Huma Mukaddimetu Kitabu'l-Mebânî ve Mukaddimetu İbn Atiyye*, Kahire 1954.

Kahveci İhsan, *Kur'ân'da Zikir Kavramı ve Boyutları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü., S.B.E., İstanbul 1995.

Karaman, Hayreddin ve Diğerleri, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr* (I-V), 3. Baskı, DİBY/590, Ankara 2007.

Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl* (I-XVII), (Te'lîf: Muhammed Fuâd Abdalbâkî), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Mısır 1376/1957.

Kâşânî, Abdurrezzâk b. Ahmed, *Mu'cemu Istilâhâti's-Sûfîyye* (Neşr. Abdu's-Sâhin), Kahire 1992.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügât'it-Türk*, (Çev. Besim Atalay), TDKY 521, TTKB, Ankara 1985.

Keklik, Nihat, *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İ.Ü.E.F. Yayını No: 3484, İstanbul 1987.

Koç, Turan, "Çeviri ve Kur'an'ın Türkçe Çevirileri", *2.Kur'an Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler, 4-5 Kasım 1995*, Bilgi Vakfı Yayınları:5, 1.Baskı, Ankara 1996.

Koçyiğit, Talat, *Hadîs İstılahları*, AÜİFY No: 146, Ankara 1980.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 671/1272), *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (I-XXIV) (Tahk. Abdullah b. Abdilmuhsin Türkî), Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006.

Kutluer, İlhan, "Düşünme", *DİA*, c.X, ss.53-57.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö.333/944), *Te'vilâtu'l-Kur'ân* (I-XVII+Fihrist), (Tahk. Ahmed Vanlıoğlu ve Arkadaşları, İlmî Kontr. Bekir Topaloğlu), Dâru'l-Mîzân, İstanbul 2005-2011.

Macdonald, D.B., "Firâset", *İA*, c.IV, s.640.

Merriam-Webster, *Webster's Third New International Dictionary of The English Language Unabridged*, a Merriam-Webster Editor in Chief Philip Babcock Gove, Ph. D. and The Merriam-Webster Editorial Staff G. and C Merriam Company Puplichers, Springfield, Massachusetts, U.S.A. 1961.

Nigerî, Ahmed, *Câmiu'l-'Ulûm fî İstılâhâti'l-Funûn* (I-IV), Muessesetu'l-Âlemî, Beyrut 1395/1975.

Özsoy, Ömer, " 'Çeviri Kuramı' Açısından Kur'an Çevirisi Sorunu", *2.Kur'an Sempozyumu, Tebliğler-Müzakereler, 4-5Kasım 1995*, Bilgi Vakfı Yayınları:5, 1.Baskı, Ankara 1996.

Palmer, Frank Robert, *Semantics*, Cambridge University Press, Second Edition Cambridge 1981.

Râğîb İsfahânî (ö.502/1108), *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, (Tahk. Safvân, Adnân Dâvûdî) 1. Baskı, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1412/1992.

-----, *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerî'a* (Nşr. Ebû'l-Yezid Acemî), Kahire 1405/1985.

Râzî, Zeynu'd-dîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdi'l-Kadir (ö.666/1267), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahk. Hüseyin Elmalı), TDVY No: 236, Kaynak Eserler Serisi: 17, 1. Baskı, Ankara 1997.

Sâhib, İsmail b. Abbâd (ö.385/995), *Muhît fî'l-Luga*, (Tahk. Muhammed Hasan Âli Yasîn), 1. Baskı, Beyrut 1415/1994.

Se'âlibî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd (ö.875/1471), *Tefsîru's-Se'âlibî (el-Cevâhiru'l-Hisân li Tefsîri'l-Kur'ân)* (I-V), (Tahk. Ali Muhammed Muavvid, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Abdulfettâh Ebû Sunne), 1. Baskı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Muessesetu't-Târîhi'l-Arabî Beyrut 1418/1997.

Soyalan, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsîrinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, Ağaç Yayınları, 1. Basım, İstanbul 2003.

Sulemî, Ebû Abdi'r-Rahmân Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ (ö.412/1021), *Tefsîru's-Sulemî (Hakâiku't-Tefsîr)* (I-II), (Tahk. Seyyid 'Imrân), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1421/2001.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr* (I-XVII), (Tahk. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin Türkî), 1. Baskı, Kahire 1424/2003.

Şevkânî, Muhammed Ali b. Muhammed (ö.1250/1834), *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'Ilmi't-Tefsîr* (I-V), (Tahk. Abdurrahmân 'Umeyre), Dâru'l-Vefâ, yy., trz.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)* (I-XXVI+Fihrist), (Tahk. Abdullâh b. Abdî'l-Muhsin Turkî), Dâru Hicr, Kahire 1424/2003.

Tantâvî Cevherî (ö.1359/1940), *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân* (I-XXV), Mısır 1350/1931.

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed (ö.1158/1745), *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn* (I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut 1418 / 1998.

Tenik, Ali, Göktaş, Vahit, "Tasavvufî Düşüncede Zikir ve Zikrin Benlik İnşâsına Etkisi", *Toplum Bilimleri Dergisi*, (Ocak-Haziran), 8 (15).

Tusterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh (ö.283/896), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabîyyeti'l-Kubra, Kahire 1329.

Türkçe Sözlük, TDKY, TTKB, 7. Baskı, Ankara 1983.

Türk Dil Kurumu, *Büyük Sözlük* (I-II), (<http://www.tdk.gov.tr>) (22.05.2014)

Uludağ, Süleyman, "Basîret", *DİA*, c.V, s.103.

-----,"Fîrâset", *DİA*, c.XIII, ss.116-117.

Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir 1999.

Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (Edited by. J. Milton Cowan), Third Edition, Spoken Language Service, Inc., Ithaca, New York 1976.

Zebîdî, Muhibbu'd-dîn Muhammed Murtaza Huseyn Vâsîtî (ö.1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus* (I-XX), (Tahk. Ali Sîrî), Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1414/1994.

Zemaşerî, Cârullah Ebi'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer (ö.538/1143), *Esâsu'l-Belâğâ*, (I-II), (Tahk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut 1419/1998.

-----, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmıdî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* (I-VI), (Tahk. Âdil Ahmed, Ali Muhammed Muavvîd), Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad 1418/1998.

Zerkeşî, Bedrud'dîn Muhammed b. Abdillâh (ö. 794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (I-IV), (Tahk. Yusuf Abdurrahman Maraşlî, Cemâl Hamdi Zehebî, İbrahim Abdullâh), Darûl-Ma'rife, 2.Baskı, Beyrut1410/1994.